

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Uluslararası Dil, Edebiyat, Kültür, Tarih, Sanat ve Eğitim Araştırmaları Dergisi

The Journal of International Language, Literature, Culture, History, Art and Education Research

Sayı/Issue 15 (Nisan/April 2024), s. 476-506.

Geliş Tarihi-Received: 03.02.2024

Kabul Tarihi-Accepted: 03.04.2024

Araştırma Makalesi-Research Article

ISSN: 2687-5675

DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1431074

Orhon Türkçesinde Yerleşim Birimi Adları

Settlement Names in Orkhon Turkic

Ahmet KARAMAN*

Öz

Türlere ait en eski yazılı kaynaklar sekizinci yüzyıla kadar gitmektedir. Sekizinci yüzyıl, yazılı kaynakların varlığı açısından yeni kabul edilemeyecek bir zamana işaret etmektedir. Bir milletin tarihi - coğrafi - siyasi - sosyal - ekonomik - kültürel öğeleri üzerine araştırmalar yürütülürken o milletin kendi yazılı kaynaklarının değeri pahayla ölçülemeyecek durumdadır. Elbette sözlü gelenek unsurları ve o milletle ilgili kayıt tutmuş yabancı milletlerin verdiği bilgiler yadsınmaz. Bununla birlikte ilk olarak odaklanması gerekenin bir milletin kendi yazılı kaynakları olduğu açıktır. Bu itibarla dünden bugüne Türk milletinin kendi elinden çıkma eski Türk yazıt ve el yazmaları üzerine pek çok araştırma yapılmış ve yapılmaya da devam etmektedir. Bu çalışmalardan sık işlenenleri arasında Türklerin kent anlayışı ve kent sözü yerine kullandıkları sözcükler, önemli bir yer tutmaktadır. Ne var ki bu araştırmalardan pek azında kent kavramını karşılamak üzere Türkler tarafından kullanılmış sözcükler arasında herhangi farkın olup olmadığı tartışılmıştır. Dahası konu yalnızca kent kavramıyla sınırlı da tutulmamalı eski Türk yazıt ve el yazmalarında geçen yerleşim birimi adı olabilecek sözcükler kapsamı açısından da karşılaştırılmalıdır. Bilim dünyasında bu yönde bir eksiklik söz konusudur. Yapılan bu çalışma, eski Türk yazısının (runik / runiform) kullanılmasıyla oluşturulmuş yazıt ve el yazmalarında geçen ve yerleşim birimi adı olabilecek sözlerin tespitini amaçlamaktadır. Yazıda, bu tespit sonrasında yalnızca dil bilimsel bakış açısına göre yazılı metinlere yansıyan verilerin yorumlanmasına geçilecektir. Bu yolla Orhon Türkçesinde yerleşim birimi adı olarak geçen sözlerin karşıladığı yerleşim birimi biçimlerinin birbirine göre benzer ve ayrı yönleri ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Orhon Türkçesi, yerleşim birimi adları, balık, ulus, kuy.

Abstract

The oldest written sources belonging to the Turks go back to the eighth century. The eighth century marks a time that cannot be considered new in terms of the existence of written sources. While conducting research on the historical-geographic-political-socioeconomic-cultural elements of a nation, the value of that nation's own written resources is immeasurable. Of course, elements of oral tradition and the information provided by foreign nations that have kept records about that nation cannot be denied. However, it is clear that the first thing to focus on is a nation's own written sources. In this respect, from past to present, many researches have been done and continue to be done on old Turkic inscriptions and manuscripts made by the Turkic nation. Among the most frequently studied of these studies, Turks' urbanism and the words they use instead of urbanism have an important place. However, in very few of these studies, it has been discussed whether there are any differences

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Sabattin Zaim Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul/Türkiye, e-posta: ahmet.karaman@izu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2524-8972.

between the words used by the Turks to describe the concept of city. Moreover, the subject should not be limited to the concept of city alone, but the words that could be the name of a settlement in old Turkic inscriptions and manuscripts should also be compared in terms of its scope. There is a deficiency in this regard in the scientific world. This study aims to identify words that may be the name of a settlement in inscriptions and manuscripts created using the old Turkic script (runic / runiform). After this determination, the article will move on to interpreting the data reflected in the written texts only from a linguistic perspective. In this way, it will be tried to reveal the similar and different aspects of the settlement forms corresponding to the words used as settlement names in Orkhon Turkic.

Keywords: Orkhon Turkic, settlement names, balık, uluş, kuy.

Giriş

Türk dili tarihini iki ana ekseninde incelemek mümkündür: Türk dilinin farazi / nazari ve tarihi dönemleri. Türk dilinin tarihi dönemlerinin ilk dönemi de Eski Türkçe kavramıyla karşılanabilir. Eski Türkçe dönemi ise Orhon, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi evrelerine ayrılarak incelenebilir. Türklere ait ilk yazılı belgeler burada anılan Orhon Türkçesi evresinden bugüne kadar ulaşmıştır. Orhon Türkçesinin dil malzemesi, eski Türk yazısının (runik / runiform) taşlara işlenmesiyle oluşan eski Türk yazıtları ile kâğıtlar üzerine yazılmasıyla ortaya çıkmış eski Türk el yazmalarından ibarettir. Eski Türkler üzerine tarihi - coğrafi - siyasi - sosyal - ekonomik - kültürel herhangi bir yönden çalışma yürütülürken Orhon Türkçesinden kalan bu yazılı belgelerin göz önünde bulundurulması, doğru sonuçlara ulaşmak açısından önem arz etmektedir.

Yerleşim birimi denildiğinde ilk düşünülen 'şehir / kent' olmaktadır. Ancak bu düşünüş biçimini biraz daha genişleterek yerleşim birimi olarak ilk başta 'yeryüzü'nü görmek daha uygun olabilir. Buradan başlamak üzere Türkiye'de şehir, kent ve il ifadelerinin fazlaca ayırım gözetilmeksizin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunlar içerisinde kimi yönlerden gösterdiği etki açısından en büyüklerinin başkent ve büyük şehir olduğu söylenebilir. Başkent, yönetim merkezi olmasıyla büyük şehir ise sosyo-ekonomik canlılığıyla öne çıkmaktadır. Bunlardan sonra ilçe, yaka, semt, belde, mahalle, kasaba, köy, kaza gibi yerleşimler sıralanmaktadır. Bu kavramların belli başlı tanımları yaygın biçimde ulaşılabilir olmakla birlikte günlük yaşamda birbirinin yerine de kullanıldığı görülmektedir.

Yapılan bu çalışmada ilk olarak Türklerin tarihteki ilk yazılı metinlerinde burada anılan yerleşim adlarından hangilerinin geçtiğinin tespitine çalışılacaktır. Amaç yalnızca bu sözleri kayıt altına almak değildir. Dilbilimsel bir yaklaşımla metinlerin anlattığı, sunduğu kadarıyla bu yerleşim adlarının işaret ettiği yerleşmelerin birbiriyle karşılaştırılması yoluyla birbirlerine göre benzer ve farklı yönlerini ortaya koymak ana hedeftir. Bu çalışmada, üzerinde durulacak sözcüklerin etimolojilerine yer verilmeyecektir. Sözcükler, metin içerisinde geçtiği bağlamlarla birlikte sunularak verilere ulaşılmaya çalışılacaktır. Çalışmada, işlenen her bir sözcük, bütüncül bir bakış açısıyla Orhon Türkçesinin söz varlığını oluşturan; büyük kağanlık (Orhon), Uygur, Yenisey, Dağlık Altay, Kırgızistan, Çin Halk Cumhuriyeti yazıt bölgelerindeki yazıtlar ile el yazmalarındaki tanıklarıyla ortaya dökülecektir. Bugüne ulaşan diğer küçük yazıtlar da taranacaksa da bu yazıtların böylesi bir kapsamda veri sağlayacak anlamsal örüntüyü sağlama olasılıkları düşüktür. Ayrıca bu yazı ne Türklerin göçebe olup olmadıkları ne kentlerinin yapısal görünüşleri ne de kent anlayışı üzerinedir. Yazı, dar kapsamlı olarak Orhon Türkçesinin söz denizinde tanıklı bulunan ve yerleşim birimi adı olabilecek sözcüklerin yazılı metin merkezli değerlendirilmesini içermektedir. Bu yerleşim adları, Orhon Türkçesinin söz kütüğünden belirlendikten sonra Eski Türkçenin diğer iki evresini oluşturan Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi ile Orta Türkçe döneminde ilgili bu sözlerin

anlamsal karşılıklarına sözlük bilimsel açıdan atıfta bulunulacaktır. Bu yöntemle umulan, ilgili sözlerin anlamsal olarak daha iyi aydınlatılabilmesidir.

Yazının bu giriş bölümünden sonra üzerinde durulacak sözler, teker teker numaralandırılarak ele alınacaktır. Çalışmada madde başı olarak sunulan sözler üzerine müstakil çalışmalar halihazırda bulunmaktadır. Bu çalışmaların tümüne göndermede bulunulmayacak olmasının nedeni; sözcüklerin etimolojik veya anlamsal açıdan irdelenmesiyle değil ilgili sözlerin yerleşim birimi olma açısından değerlendirilmesidir. Bu açıdan, daha önce söylenmiş sözlerin tekrarlanması yerine bu amaca yönelik farklı görüşler atıf düzenine dahil edilecektir.

1. yër

Yër sözü, büyük kağanlık yazıtlarında sıkça geçmektedir. Sırasıyla KT D1 / BK D2, KT D22 / BK D18 ve BK K10'da:

[...] *üze kök teñri asra yağız yër kılntokda ékin ara kişi oğlu kılınmış* [...] "Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış."

[...] *üze teñri basmasar asra yër telinmeser* [...] "Yukarıda gök çökmezse aşağıda yer delinmezse"

[...] *üze teñri asra yër yarlıkadok ü[çün <...>* "Yukarıda (ebedi) gök, aşağıda yer lutfettiği için"

denilmektedir (Aydın, 2017, s. 51, 58, 80, 86, 77-78). *Yër* sözcüğü bu çalışmada tüm yönleriyle ele alınmamaktadır. Sözcük yalnızca yerleşim birimi ifadesi olup olamayacağı açısından değerlendirilmektedir. *Yère* kutsallık atfedilip atfedilmediği bu itibarla bir kenara bırakılacak olursa yukarıdaki tanıklar, *yërin* geniş anlamda 'yeryüzü'nü işaretlediğini anlatmaktadır. Ancak *yër*, karalarla kaplı olan dünya yüzeyini ifade etmektedir. Bu yönüyle diğer yerleşim yerleri *yër* üzerinde örgütlenmiş durumdadır. Sözcük, KT G4 / BK K3, KT D17 / BK D15, T1 G10 ve T1 D7'de:

[...] *yırıgaru yër bayırku yëriñe tegi süledim* [...] "Kuzeyde Yer Bayırku topraklarına kadar sefer ettim."

[...] *kı[rkız yëriñe tegi süledimiz* [...] "Kırgız yurduna kadar sefer ettik."

[...] *türk bodanıg ötüken yërke ben özüim bilge toñukuk <kelürtüm> ötüken yëriğ konmuş teyin eşidip* [...] "Türk halkını Ötüken topraklarına bizzat ben, kendim Bilge Tonyukuk getirdim. Ötüken topraklarına yerleştiğimizi duyup"

[...] *az yër y[olı]* [...] "Az ülkesinin yolu"

biçiminde geçmektedir (Aydın, 2017, s. 48, 56, 75, 85, 108, 110). Bu kullanımlar, *yër* sözünün 'kara açısından yeryüzü' gibi oldukça geniş bir anlam işaretlemenin yanında daha dar anlamda 'belirli bir alan'ı da karşılayabildiğini göstermektedir. 'Belirli yer' anlamı, *ötüken yër* ibaresinden daha açık anlaşılabilir. İlgili satırda, *ötükenin yër* biçiminde anılması da dikkat çekmektedir. Bu tanıklar aynı zamanda *yër* sözünün 'ülke, memleket; yaşanan yerleşimler; topraklar' biçiminde de algılanabilir durumda olduğunu göstermektedir. *Yër bayırku / kırkız / az yër* ifadeleri, anılan boy ve / veya devletlerin kurulu bulunduğu toprakları; ülkeleri anlatmaktadır. KT G8 / BK K6, KT G13 ve KT D24 / BK D20'de:

[...] *ol yërgerü barsar türük bodan ölçeçi sen ötüken yër olorup arkış térkiş isar neñ buñuğ yok ötüken yış olorsar beñgü el tuta olortaçı sen* [...] "o yerlere gidersen Türk halkı öleceksin. Ötüken topraklarında oturup kervanlar gönderirsen hiç sıkıntı olmaz. Ötüken (ormanlı) Dağları'nda oturursan ebedi yer tutup oturacaksın."

[...] *ëriğ yërte erser ança ëriğ yërte beñgü taş tokıtdım bitidim* [...] “ulaşılabilir yerde ise böylesi ulaşılabilir yerde ebedi taş kazıttım, yazdırdım.”

[...] *bardok yërde edgüg ol erinç* [...] “Gittiğiniz yerlerde elde ettiğiniz şu şüphesiz”

ifadeleri yer almaktadır (Aydın, 2017, s. 49, 76, 51, 59, 87). Sözcük, aktarılan bu tanıklamalarda ise çok daha dar bir çerçevede ‘herhangi bir alan’ı karşılamaktadır. KT G8 / BK K6’daki satır, *yër* sözünün iki farklı kullanımına sahne olmaktadır. *Yërgerü* sözünde sözcüğün dar anlamdaki kavram alanı söz konusuysen *ötüken yër* ifadesinde ‘belirli bir alan’ anlatımı vardır. Burada ayrıca *ötükenin* hem *yër* hem de *yış* ile anılması, üzerinden çıkarılacak veriler olduğuna işaret etmektedir.

Ötüken Uygur Kağanlığı’ndan kalma Tes K1’de:

<...> [*yër*] *teñri kılınokda uygur kagan olormuş* [...] “<...> yer (ve) gök yaratıldığında Uygur kağanı tahta oturmuş.”; Ta B3’te:

[...] *üze kök teñri yarlıkadok üçün asra yağız yër igit<d>ök üçün elimin törömün ëtinti[m]* <...> “Yukarıda mavi gök buyurduğu için aşağıda yağız yer beslediği için yurdumu (ve) yasalarımı düzenledim. <...>”

ifadeleri yer almaktadır (Aydın, 2018, s. 35, 45). Bu tanıklar, sözcüğün en geniş anlamıyla ‘yeryüzü’nü işaretlediği örneklerdir. Bununla birlikte ŞU D11, ŞU B7 ve Su 1’de:

[...] *ëşi yër tapa az er ı<d>tım* [...] “Müttefiklerin yerine doğru az adam gönderdim.”

<...> *sançdok yërd[e]* <...> “<...> mızrakladığımız yerde <...>

uygur yërinte yağlakar kan ata kel[igme] “Uygur ülkesindeki Yağlakar hanını sürerek gelen” denilmektedir (Aydın, 2018, s. 58, 65, 86). Su 1’deki kullanım, sözcüğün ‘yeryüzü’ anlamının bir adım daralan anlatımıyla ‘belirli bir alan’ı; diğer iki tanıklamada ise en dar anlamda ‘herhangi bir yer’i karşıladığını ifade etmektedir.

Sözcük, Yenisey yazıtlarında sıklıkla kullanılmıştır. Bu kullanımlardan da *yër* sözünün tıpkı Orhon ve Uygur yazıtlarında olduğu gibi üç farklı kapsamı işaretlediği görülmektedir. Sözcüğün geniş anlamda ‘kara açısından yeryüzü’ karşılığında kullanıldığı örnekler:

yërde artuk erdemi bar üçün [...] “Yeryüzünde kahramanlığı çok olduğu için” E 48/9 (Aydın, 2019, s. 156-157)

[...] *yër teñ[ri]* [...] “yer (ve) gök” E 94/1 (Aydın, 2019, s. 201)

Sözcüğün ‘belirli bir alan’ı karşıladığı örnekler:

[...] *yalım kayam kañım bar üçün ben yër <ü>güz baru alkunı kün ay körü yorıyur ben* “Yalçın (sarp) kayam (ve) babam olduğu için ben yurda (ve) ırmağa varıp her şeyi, güneş (ve) ayı görerek yaşamaya devam ediyorum.” Arianov/1 (Aydın, 2019, s. 243)

yërdeki tamkalıg yılki buñs[uz erti] “Ülkedeki damgalı at sürüleri sıkıntısız idi.” E 26/6 (Aydın, 2019, s. 99-100)

idil yërim e beñgü bal[balı] “İdil yerim(in) ebedi balbalı.” E 36/3 (Aydın, 2019, s. 126)

orkon yërimini <al>dokda azıglıg toñuz teg “Orhon yurdunu aldığımızda azılı (vahşi) domuz gibi (idiniz).” E 98/3 (Aydın, 2019, s. 203)

Sözcüğün dar anlamda kullanıldığı örnekler:

[...] *egök katun yërimke adrıltım* “Uyuk (ve) Katun (ırmaklarının suladığı) yerimden ayrıldım” E 3/4 (Aydın, 2019, s. 49)

bitig bo öñ yërde kaş er taş bal[balı] <...> “Yazıt (işte) bu(dur). Issız yerde kaş? erin taş balbalı <...>” E 34 (Aydın, 2019, s. 124)

öz yërim ıdok yërim esiz e esiz elim kanım kün ay esiz e n as tegi ö<z> yërimin beg<i> ögür? “Öz yerim kutlu yerim ne yazık! Kutlu yurdum, hanım, güneş (ve) ay, ne yazık! <...> kadar öz yurdumun beyi(ni) över(im)?” E 42/1 (Aydın, 2019, s. 142)

Bu tanıklamada, kişinin *el* içindeki kendi *yërinin* vurgusu söz konusudur. Bu da *el* ile *yërin* dar anlamdaki kullanımı arasındaki farkın görülmesi açısından önemlidir.

Sözcük, Kırgızistan bölgesi yazıtlarından Ak Ölon'de:

[kök (?)] teñrideki teglök tegin yërdeki yegren adıglık üni özi bir “Mavi gökteki kör şehzadenin yeryüzündeki boz ayıya ait sesi kendisi bir. / Mavi gökteki kör şehzadenin sesi, yerdeki boz ayıninki ile aynıdır.”

denilmektedir (Alimov, 2014, s. 157). Sözcüğün burada en geniş anlamıyla ‘yeryüzü’ karşılığında olduğu açıktır. Koçkor V ve Koçkor XVI'da:

ëkiz yaşuk er atım adınç on ok yër yarışımız “Çifte parıltı. Erkeklik adım Adınç(‘tır). (Burası) On Ok yer(indeki) Yarış‘ımız / vadimiz(dir).”

<er atım> adınç on ok yër <yarışımız> “Erkeklik adım Adınç(‘tır). (Burası) On Ok yer(indeki) Yarış‘ımız(dir) / vadimiz(dir).”

ifadeleri yer almaktadır (Alimov, 2014, s. 169-170, 177). Bu iki satırda ise *yërin* Orhon, Uygur ve Yenisey yazıtlarında olduğu gibi ‘belirli bir alan’ı karşıladığı görülmektedir.

Dağlık Altay yazıtlarında *yër* sözü üç yerde tanıklanmıştır:

yërdeki iğitir / yërdekig eter beñkü yërdek[i] añar “Yeryüzündeki(ler)i besler / Yeryüzündeki(ler)i düzenler, sonsuz yeryüzündeki onun için ona?” Kalbak-Taş XXII (Tıbıkova vd., 2012, s. 89-90; http://www.altay.uni-frankfurt.de/A45/A45_O.HTM)

yër beñgü ermiş <...> bedizig <...> ür <...> “Yeryüzü ebedi imiş, <...> resimi <...> kesmek?” Kalbak-Taş I (Tıbıkova vd., 2012, s. 70-71; http://www.altay.uni-frankfurt.de/A23/A23_O.HTM)

yërdeki yëg er ada egir // yëgrën adgır teñrideki teglökten “Yeryüzündeki insanların en iyisi derdi eğer // yeryüzündeki kahverengi aygır gökyüzündeki <...> görememezlikten” Yabogan/1 (Tıbıkova vd., 2012, s. 140-141; http://www.altay.uni-frankfurt.de/A84/A84_O.HTM)

Satırlar incelendiğinde Altay yazıtlarında sözcüğün olabildiğince geniş anlamıyla geçtiği açıkça anlaşılmaktadır.

Sözcük, Çin Halk Cumhuriyeti yazıtlarından İllük'te:

[teñ]ride yemçi teg ëllük teg ëllük ermiş yërd[e] “Gökte kut sahibi gibi devlet sahibi gibi devletli imiş, yerde”

biçiminde tanıklıdır (Alyılmaz, 2015, s. 509). Yazıttaki *teñri* sözüyle birlikte düşünüldüğünde buradaki *yër* sözünün en geniş anlamıyla kullanıldığı ifade edilebilir.

Eski Türk el yazmalarından IB 20 ve 26'da:

titir bugra men ürün köpükümin saçar men üze teñrike tegir asra yërke kirür “(Fal şöyle) der: “(Ben, bir) melezi erkek deveyim! Beyaz köpüklerimi saçarım. (Köpüklerim) yukarıda gökyüzüne ulaşır, aşağıda yerin içine girer.”

tañ tañlardı udu yêr yarudı udu kün tugdı kamağ üze yaruk boltı têr ança biliñ edgü ol “(Fal şöyle) der: Şafak söktü. Sonra yer aydınlandı. Sonra güneş doğdu. (Ardından) her şeyin üzeri aydınlık oldu. “Öylece bilin ki (bu fal) iyidir.”

denilmektedir (Yıldırım, 2017, s. 37, 39). Sözcük, bu iki satırda en geniş anlamıyla ‘yeryüzü’ karşılığında geçmektedir. IB 16’da:

toruk at semiriti yêrin öpen yügürü barmış utru yêrde oğrı sokuşup tutupan minmiş “(Fal şöyle) der: (Bir kimse) bir zayıf atı semirttikten sonra at (eski kaldığı) yerini düşünüp koşarak (o yere doğru) gitmiş. Yol üstünde karşısına bir hırsız çıkmış. Hırsız (atı) tutup (üstüne) binmiş.”

ifadeleri geçmektedir (Yıldırım, 2017, s. 36). Bu ırkta sözcük dar anlamıyla kullanılmıştır.

Eski Türk yazıt ve el yazmalarından verilen bu cümlelerden hareketle *yêr* sözünün; olabildiğince geniş olarak ‘karalar bütünü’, bir adım dar biçimde bir boyun / devletin ‘ülkesi, toprakları’ -bir diğer ifadeyle ‘belirli bir alan’- ve ‘herhangi bir alan’ olarak üç anlatıma sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Yêr sözcüğü, Eski Uygur Türkçesinde ‘yer, yeryüzü, dünya, toprak, arazi, alan, saha, bölge, zemin, tarla, ülke, memleket, yol, mesafe, çevre, etraf, uzaklık, kuzey’; Karahanlı Türkçesinde ‘yer, yeryüzü, bölge, kısım, memleket, belde, toprak, barınak, çeşme, pınar başı’; Harezmi Türkçesinde ‘yer, yurt, dünya, makam, mekân, mevki’; Çağatay Türkçesinde ‘yer, yeryüzü, dünya, toprak, memleket, mevki, makam’; Eski Kıpçak Türkçesinde ‘yer, yeryüzü, dünya, toprak, yaban, temel, oturlan yer, mahalle, ülke, boş ve parça yer’; Eski Oğuz Türkçesinde ‘zemin, yer, yeryüzü, dünya, makam, mevki, mesken, taraf, yön, mezar, bulunulan mekân, toprak, üstünde yatılan kerevetli minder’ anlamındadır (Caferoğlu, 2015, s. 298; Wilkens, 2021, s. 889; Ünlü, 2012a, s. 989-990; Ünlü, 2012b, s. 678, 688; Ünlü, 2013, s. 1247, 1255; Toparlı vd., 2007, s. 319; Kanar, 2018, s. 749-750, 762).

2. *yêr suw*

Orhon Türkçesinin söz varlığı içerisinde *yêr* sözü kimi tanıklarda *suw* sözcüğüyle bağlı olarak kullanılmıştır. Tıpkı *yêr* sözcüğünde olduğu gibi bu çalışmada *yêr suw* ifadesinin de tüm yönlerine değil yerleşim birimi olma olasılığına ışık tutulmaya çalışılacaktır. Sergey G. Klyastornıy’e göre kozmogonik tarif şemasındaki evrensel gösterge, evrensel olarak kutsal ve aynı zamanda terminolojik bir kavram olan (‘mavi gök’e karşı) *yêr suw* ‘yer su’dur (veya *yêr* ‘yer’). *Yêr suw*, dikey olarak kutsal bir dağ (*ıdok baş*) veya bütün bir dağ silsilesi tarafından (*ıdok ötüken yış* ‘kutsal Ötüken karanlığı’; *kögmen yêr suw* ‘Kögmen diyarı’) zenginleştirilmiş biçimde görülür (2015, s. 251). Büyük kağanlık yazıtlarından KT D19, 20 / BK D16, 17 ve D35, 40’ta:

[...] *eçümüz apamız tutmuş yêr suw idisiz bolmazun tÿyin* [...] “Atalarımızın, dedelerimizin elde ettiği topraklar sahihsiz olmasın diye”

[...] *kögmen yêr suw idisiz kalmazun tÿyin* [...] “Kögmen toprakları sahihsiz kalmasın diye”

[...] *tokuz oğuz bodan yêrin suwın ıdıp* [...] “Dokuz Oğuz halkı topraklarını bırakıp”

[...] *yêriñerü suwıñaru kontı* [...] “topraklarına yerleşti”

ifadeleri yer almaktadır (Aydın, 2017, s. 57, 85-86, 93, 95). *Yêr suw* ifadesi, buradaki tanıklarda ‘yurt tutulan / sahip olunan / yaşanan bölgedeki karalar ve su kütleleri’nin tümünü karşılayacak biçimde kullanılmıştır. Bu yönüyle ifade, *yêr* sözünün ‘belirli bir alan’ı ve dar bir kapsamı işaretlediği anlatımından daha geniş; ‘yeryüzü’ biçimindeki en geniş ifadesinden dar bir kapsamı içermektedir. Serkan Şen ise eski Türklerin yeryüzünü

kara ve suların oluşan bir bütün olarak algıladıklarını ve yeryüzü için *yër suw* ikilemesini kullandıklarını ifade eder. Ona göre Eski Türkçedeki *yër suwun* 'yer' kısmını karşılamak için ilk olarak *yagız yër* tamlaması kullanılmıştır (2007, s. 135). KT D10-11 / BK D10, D35 ve T2 B3'te:

[...] *üze türük teñrisi türük idok yëri suwı ança étmiş* [...] "Yukarıda Türk (ebedi) göğü (ve) kutsal yer su (ruhları) öylece örgütlemiş."

[...] *üze teñri idok yër suw [ëçim] kagan kutı taplamadı erinç* [...] "Yukarıda (ebedi) gök, kutsal yer su (ruhları), amcam kağanın ruhu onaylamadı elbette."

[...] *teñri umay idok yër suw basa bërti erinç* [...] "Kutsal Umay (ve) kutsal yer su ruhları yardım etti elbette."

denilmektedir (Aydın, 2017, s. 54, 83, 93, 114). Bu satırlarda, *yër suw* ifadesinin karşıladığı anlam, 'yaşanan yerdeki kara ve su parçaları'ndan daha derindir. Ancak burada bir inanç sisteminin izlerinin bulunup bulunmadığı tartışması bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Yine de ister kutsallık taşıyın isterse de taşımasını ilgili satırlarda, fiziksel anlatımdan yola çıkılmak durumunda olduğundan *yër suwun* karşıladığı yerleşmenin kapsayıcılığı değişmemektedir.

İfade, Ötüken Uygur Kağanlığı'ndan kalma yazıtlardan Ta B4-5'te:

[...] *ötügen eli tegres elji êkin ara ilagım tarılagım sekiz selenje orkon tugla sewin teledü karaga burgu ol yërimin suwumun konur köçür ben yaylagım ötüken kuzı kedin uçı tez başı öndüni kañüy b² z <...> iç <...> ilagım ötüken yiri onğı tar[kan] süy* [...] "Ötüken yurdu (ile) Tegres yurdu, (bu) ikisinin arasındaki vadilerim (ve) tarlalarım sekiz (kollu) Selenge, Orhon, Tula, Sevin, Teledü, Karaga (ve) Burgu. Bu topraklarım (üzerinde ve) ırmaklarım (boyunca) konup göçerim. Yaylam Ötüken'in kuzey (bölümlerinin) ucu, Tes (Irmağı) kaynağı(ndadır). Doğusu Hanuy (ve) Hünüy ırmakları <...> iç otlagım Ötüken, kuzeyi Onğı Tarkan Süy"

biçiminde geçmektedir (Aydın, 2018, s. 45). Burada *ötügen* ve *tegres, el* ile karşılanıp vadi, tarla gibi karalardan sonra da su varlıkları anılmaktadır. Tüm bu ifadeler de daha sonrasında *yër suw* biçiminde özetlenerek bağlama devam edilmektedir. Böylece anlatılmak istenenin 'karalar ve sular dahil tüm memleket' olduğu anlaşılmaktadır.

Yër suw ifadesi, Yenisey bölgesi yazıtlarından E 11/4, E 45/6 ve E 152/3'te:

yërim e yıta suwum a adrıldım a buñ a esizim e yıta "Yerimden (ayrıldım) ne acı! Suyumdan ayrıldım, ne sıkıntı! Ne yazık! Ne acı!"

kürsi? yamda? elim esizim e yërim suwum esizim e kuyda kunçuyum tul yıta esizim "Kürsi Yamda(?) yurdum, ne yazık! Yerim, suyum ne yazık! Obada eşim dul (kaldı). Eyvah! Ne yazık!"

yërim e suwum a esizim e "Yerimden suyumdan (yurdumdan ayrıldım) ne yazık!"

biçiminde geçmektedir (Aydın, 2019, s. 70-71, 151, 235). İfadede yer alan sözlerin yer değiştirmiş biçimi ise E 12/4'te:

suw yër kem katun ay kün <...> "Su (ve) yer, Kem (ve) Katun (ırmakları), ay (ve) güneş <...>"

olarak tanıklanmıştır (Aydın, 2019, s. 76). Bu satırlar incelendiğinde Yenisey yazıtlarında *yër suw / suw yërin; yër* sözcüğünün işaret ettiği yalnızca 'karalar üzerindeki belirli alan' ve dar bir kapsamı içerdiği anlatımından bir adım daha geniş olarak tıpkı büyük kağanlık ve Uygur yazıtlarında olduğu gibi 'sular ve karalar dahil tüm memleket' anlamını karşıladığı

söylenbilir. Anlaşıldığı üzere ölümleri dolayısıyla yazıtı dikilen kişiler yalnızca kara parçalarını değil su kaynaklarını da yerleşimlerinin bir parçası olarak görmektedir.

3. yış

Gerek *yış* gerekse de *ötüken yış* üzerine dünden bugüne pek çok araştırma yürütülmüştür. Yapılan ilgili çalışmalarda, *ötüken yış*ın yerinin belirlenmesinden *yış* sözünün aslında anlamsal olarak hangi kavrama işaret ettiğine kadar çeşitli görüşler dile getirilmiştir. Bu çalışmada yalnızca yazılı kaynaklara odaklanılarak *yış* sözünün nasıl bir yerleşim birimi olduğu yordanmaya çalışılacaktır. Buradaki yöntemlerden biri, *yış* sözünü Orhon Türkçesinde geçen diğer yerleşim yeri adlarıyla kendi içlerinde de karşılaştırmak olacaktır. *Yış* sözü, Orhon Türkçesinde sıkça tanıklanmıştır. KT G3-4 / BK K2-3'te:

[...] *türük kagan ötüken yış olorsar elte buñ yok* [...] "Türk kağanı Ötüken (ormanlı) Dağları'nda oturursa ülkede sıkıntı olmaz."

[...] *ötüken yışda yeg idi yok ermiş el tutsık yer ötüken yış ermiş* [...] "Ötüken (ormanlı) Dağları'ndan daha iyisi asla yok imiş. Yurt tutacak yer Ötüken (ormanlı) Dağları imiş."

denilmektedir (Aydın, 2017, s. 47-48, 74-75). Özellikle KT G4 / BK K3'teki kullanımdan, *ötüken yışın el* tutacak büyüklük, genişlik ve yeterlikte olduğu anlaşılmaktadır. BK D19'da:

[...] *ıldok ö[tüken] yış bodan bardıg* [...] "Kutsal Ötüken (ormanlı) Dağları'nın halkı! (Buraları) bırakıp gittin."

ifadeleri yer alırken bu satırın paralel metni konumundaki KT D23'te *ıdok ötüken yer* 'kutsal Ötüken yer' denilmesi dikkat çekicidir. Dahası KT G8 / BK K6'da da *ötüken yer olorup arkış terkış isar* 'Ötüken topraklarında oturup kervanlar gönderirsen' biçiminde *yer* sözü kullanılmıştır (Aydın, 2017, s. 87, 58, 49, 76). Bu noktada, *ötükenin yış, yer ve el* sözleriyle de anılması önemlidir. *Yış* sözüyle ifade edilen diğer yerleşimlerden *ötükenin* farklı bir nitelikte olduğu buradan da anlaşılabilir. KT G6 / BK K5, KT D2 / BK D3, KT D35 / BK D27, KT D35, T1 D3 ve T1 K7'de:

[...] *berye çugay yış tögültün yazı konayın tésar* [...] "Güneyde Çugay (ormanlı) Dağları'na, Tögültün Ovası'na yerleşeyim dersen"

[...] *ilgerü kadirkan yışka tegi* [...] "Doğuda Kadirkan (ormanlı) Dağları'na kadar"

[...] *kögmen yışıg toga yorıp kırkız bodanıg uda basdımız kaganın birle soña yışda sünüşdüümüz* [...] "Kögmen (ormanlı) Dağları'nı aşarak ilerleyip Kırgız halkımı uykuda (iken) baskına uğrattık. Kağanı ile Songa (ormanlı) Dağları'nda savaştık."

[...] *ol yılka türgeş [tapa altun yışıg] toga ertış ügüzüg keçe yorıdımız* [...] "O yıl Türgeşlere doğru Altay (ormanlı) Dağları'nı aşarak İrtiş Irmağı'nı geçerek ilerledik."

[...] *ol üç kagan ögleşip altun yış üze kawışalım têmış* [...] "O üç kağan anlaşıp Altay (ormanlı) Dağları'nda birleşelim demiş."

[...] *sü barıñ tedi altun yışda oloruñ tedi* [...] "Orduyu sevk edin dedi. Altay (ormanlı) Dağları'nda oturun dedi."

denilmektedir (Aydın, 2017, s. 48-49, 75-76, 51, 80, 62, 90, 63, 109, 112). Orhon Türkçesinin konuşulduğu sıralarda *ötüken yış* benzeri; *çugay, kadirkan, kögmen, soña* ve *altun* adını taşıyan başka yerleşimlerin de olduğu anlaşılmaktadır. *Soña yış* tıpkı *balıkta* olduğu gibi savaşa sahne olmuştur. Ayrıca Kırgız halkının uykuda baskına uğratılması ve kağanlarıyla savaşılması birbirinden farklı olaylar olarak anlatılmaktadır. Buradan hareketle Kırgız halkının basıldığı yerle kağanın ordusuyla bulunduğu yerin de ayrı olduğu çıkarımında bulunmak mümkündür. Bu olasılığın yanında baskın haberini alan

kağan ve askerleri, kendilerince daha stratejik gördükleri *soņa yışta* konuşlanmış olabilir. Olasılıklardan her ikisinde de *soņa yışın* önemli bir yerleşke olduğu açıktır. İlgili bu satırlardan aslında anılan yerleşkelerin birer dağ adı olduğu ileri sürülebilir. Ancak *yış* ile ister bir orman isterse de bir dağ ifade ediliyor olsun gerek orman gerekse de dağ, eski Türklerin yerleşim kurmaları için çeşitli yönlerden istenecek kimi yararlar barındırmaktadır. Bu yararlar içinde özellikle Orta Asya bozkırının güç koşulları nedeniyle savunmanın öne çıkması beklenmelidir. *Kögmenin yer suw* biçimindeki adlandırmadan sonra *yış* ile de anılması ilgi çekicidir. *Yış* ile *yer suw* arasındaki benzerliğe atıfta bulunduğu görülen bu kullanımdan, *yışın* karalar ve suların bulunduğu birden fazla yönden çekim alanı olduğu anlaşılmaktadır. Burada ifade edilmek istenen *kögmen* 'yurdu, memleketi'dir. *Ötüken* sözünün *él, yer* ve *yış* sözleriyle tanıklanması üzerinden, bu üç sözün de benzer yerleşimlere işaret ettiği düşünülebilir. *Yer* sözünün 'belirli bir alan' anlatımı ile *él* ve *yış* böylece anlamsal açıdan benzeşmektedir. Daha önce anılan *él tutsık yer ötüken yış ermiş* cümlesinden bu savın doğrulanması da mümkündür. Böylece *yışın* bir bölge adı olduğu, içinde farklı tür ve görevde birden çok yerleşkeyi -belki *balık, ordo, iç, taş, tağı* dahi- içinde barındırdığı anlaşılmaktadır. *Yış* bu yönüyle *él* kuracak yeterliğe sahiptir ve ülkenin gereksinimlerinin önemli ölçüde karşılanabileceği bir ölçekte olmalıdır.

Karatay, *ötügen yış* üzerine kaleme aldığı makalede, sözcüğün orman, dağ ve yer karşılıklarını irdeler. Karatay incelemesinin sonunda, *yış* sözünün 'memleket' anlamını ortaya koyarak *ötügen yışın* dağ veya orman olmadığını saptar. Karatay'ın *kent* sözü üzerine yazdığı yazıda ise dikkat çektiği 'yükseklik > dağ > orman; yer(yüzü) < memleket > şehir' gösterimi önemli görünmektedir. Karatay, *yış* sözünün aslında 'orman' anlamında olduğunu ancak sözcüğün Orhon Türkçesinde 'dağ' ve 'memleket' anlamını kazandığını ifade eder. Karatay'ın 'ormandaki, korudaki ağaçlarla kurulan korunma amaçlı yapı' tespiti de ilgi çekicidir. Onun '*balık* sözü kuzeyde tam bozkır bölgesinde ve belki orman kuşağında kullanılmışa benziyor' yorumu da *yış* sözü açısından önemlidir (2007; 2008). Sümer, *Ötüken*'i ormanlık, sulak, çayırılık bir sözcükle hoş bir yöre olarak betimler. Ona göre herhalde *Ötüken*'de kimi yapılar bulunmaktadır. Sümer'e göre Kaşgarlı'nın *Ötüken*'i bilmesi; abideleri ve diğer binalarının dikkat ve ilgi çekici harabeler bile olsa varlıklarını sürdürmekte olmalarıyla açıklanabilir. Oysa Uygur kağanlarının ünlü kenti Ordo Balık'ın adı dahi Kaşgarlı'nın eserinde geçmemektedir. Bu da *Ötüken*'in dönemini aşan önemini göstermektedir (2023, s. 2, 8-9). O D2'de:

[...] *bérye tauwgačka yıraya yışka [tegi]<...>* "kuzeyde Çin'e güneyde bozkıra kadar <...>"

ifadeleri yer almaktadır (Aydın, 2017, s. 123). Burada *yışın* 'kuzey' ile anılması dikkat çekmektedir.

Yenisey bölgesi yazıtlarından E 28/7'de:

altun soņa yış keyiki artgıl taşgıl [...] "Altun Songa (ormanlık) Dağı'nın yabani hayvanları artsın, çoğalsın."

denilmektedir (Aydın, 2019, s. 104-105). Bu tanıklama, *yışta keyikin* yaşayabildiğini göstermesi açısından önemlidir. *Yış* sözcüğü bir de Altay yazıtlarından Tuekta V'te:

eki yadag yep / yış aşu ünmiş "İki yaya (kişi) yiyip? / (ormanlı dağı) aşır indi."

olarak geçmektedir (Tıbkova vd., 2012, s. 105-106; http://www.altay.uni-frankfurt.de/A90/A90_O.HTM). Bu tanıktan bir veri çıkarmak mümkün değildir.

Yış sözcüğü, Eski Uygur Türkçesinde 'dağlık otlak, yayla, orman'; Karahanlı Türkçesinde 'iniş, yokuş'; Eski Kıpçak Türkçesinde 'sürülmemiş, ekilmemiş arazi' anlamındadır (Wilkens, 2021, s. 900; Ünlü, 2012a, s. 1002; Toparlı, vd., 2007, s. 322).

4. *ël*

Sözcük, Türkoloji literatüründe üzerinde fikir birliğine varılan az sayıdaki sözden biridir ve büyük kağanlık yazıtlarında sıkça tanıklanmıştır. KT G4 / BK K3, KT G10 / BK K8 ve KT D4 / BK D5'te:

[...] *ël tutsık yer ötüken yış ermiş* [...] "Yurt tutacak yer, Ötüken (ormanlı) Dağları imiş."

[...] *türük bodan tērip ël tutsıķın bunta urtum* [...] "Türk halkını bir araya getirip ülke kuracağınızı buraya kazıdım (yazdım)"

[...] *öñre kün tugsıkda bükli çöl<l>üg ël tawgaç töpöt* [...] "Doğuda gün doğusundaki Bükli (Kore) bozkırı yurdundan, Çin, Tibet"

denilmektedir (Aydın, 2017, s. 48, 75, 50, 77, 52, 81). KT G4, 8, 10 / BK K3, 6, 8, KT D3, 9, 22, 25 / BK D4, 8, 13, 18, 21, KT K3, T2 D5, T2 D6, O D1 gibi tanıklamalardan, sözcüğün büyük kağanlık yazıtlarında 'ülke, yurt, devlet; siyasal yapılanmanın en genel ifadesi; yaşanan, yerleşilen, devlet kurulası yer' olarak anlaşılabilecek durumda olduğu görülmektedir.

Sözcüğün Ötüken Uygur Kağanlığı yazıtlarında iki farklı anlatımla tanıklanmış olduğunu söylemek mümkündür. ŞU K4'te *türük ëli* 'Kök Türk yurdu, ülkesi'; HT XIII/2'de *türgēş ël* 'Türgeş yurdu'; ŞU G10'da:

[...] *anta yana tüşüp orkon balıklıg beltirinte ël örginin anta örgipen étitdim ël ewi[n]* <...> "Oradan yine geri dönüp Orhon Irmağı (ile) Balıklıg Irmağı'nın birleştiği yerde ülkenin tahtını (yönetim merkezini) orada kurdurup düzenlettim. Ülkenin karargâhını <...>"; Tes K2'de:

[...] *anın ëli üç yüz yıl ël tutmuş* [...] "Onun devleti, üç yüz yıl yurt tutmuş"

denilmektedir (Aydın, 2018, s. 35, 52, 61-62, 78). Bu kullanımlar tıpkı büyük kağanlık yazıtlarında olduğu gibi geniş bir anlatım içermektedir. HT VII/2'de *ötügen ëli* 'Ötüken yurdu'; HT VIII/2-3'te *tegres ëli* 'Tegres yurdu'; ŞU K2'de:

[...] *ötügen ëli tegres ëli ekin ar[a] o[lo]rmış suwı selenę ermiş* [...] "Ötüken yurdu (ile) Tegres yurdu, (bu) ikisinin arasında hüküm sürmüş, suyu Selenge imiş."; Ta D3'te:

[...] *ötügen ëli tegres ëli ekin ara orkon ügüzde* [...] "Ötüken yurdu (ile) Tegres yurdu, (bu) ikisinin arasında Orhon Irmağı'nda [...]"

denilmektedir (Aydın, 2018, s. 41, 45, 52, 76). Bu tanıklara, yukarıda bağlamı verilen Ta B4-5'te eklenebilir. *Ötüken* ve *tegres ël* ifadelerinde ise dar kapsamlı bir ifade biçimi söz konusudur.

Sözcüğün Yenisey yazıtlarındaki kullanımlarına açıklık getirebilmek için kimi tanıklamaları sıralayarak yorumlamak yerinde olacaktır:

[...] *ben teñri ëlimke elçisi ertim* [...] "Ben kutlu (aziz) yurdumun elçisi idim." E 1/2 (Aydın, 2019, s. 43)

teñrideki künke yerdeki ëlimke bökmedim "Gökteki güneşe (ve) yer(yüzün)deki yurduma doymadım." E 7/3 (Aydın, 2019, s. 60)

öz yerim idok yerim esiz e esiz ëlim kanım [...] "Öz yerim kutlu yerim ne yazık! Kutlu yurdum, hanım" E 42/1 (Aydın, 2019, s. 142)

ëlimde beş kata tegzin[ti]m er erdemim üçün "Yurdumu beş kez dolaştım erkeklik kahramanlığım için." E 53/2 (Aydın, 2019, s. 169)

[...] *teñri elimde tegzinmişim* [...] “Kutlu yurdumda dolaşıp durmuşum.” E 147/3 (Aydın, 2019, s. 232)

yagız yerde elim kanım a esizim e yta “Yağız yerde yurdum, hanım, ne yazık! Eyvah!” E 149/4 (Aydın, 2019, s. 233)

Sunulan bu örneklerden *el* sözünün büyük bir oranda geniş anlamıyla ‘vatan, yurt, ülke’ karşılığında olduğu görülmektedir.

öz yeğen alp turan altı uguş bodanda üç yegirmi altı elim kanım a adrıldım “(Adım) Öz Yegen Alp Turan(’dır). Altı boylu halktan, on üç yurdumdan (?), hanımdan ayrıldım.” E 5/2 (Aydın, 2019, s. 55)

E 5/2’deki bu satırda, *el* sözcüğü ‘vatan, yurt, ülke’ biçimindeki geniş anlamıyla değil dar kapsamlı olarak daha sınırlı yerleşimlere işaret edecek biçimde kullanılmıştır. Kormuşın vd. tarafından aynı satırın “(Benim adım) Öz Yigen Alp Turan. Altı Kabileli halkıma on altı yaşımdan itibaren (hizmet ettim). Ah, benim devletim, benim hanım (sizlerden) ayrıldım!” biçiminde anlamlandırıldığını da belirtmek gerekir (2016, s. 65). Bağlamına yukarıda değinilen E 45/6’da; *el*, *yer suw* ve *kuy* üzerine önemli veriler bulunmaktadır. Satırın anlatımından *el* sözünün bu kullanımıyla *yer suw* ve *kuyun* birbirinden farklı yerleşimler olduğunu algılamak mümkündür.

öz elin yėti körti elim yumuşuñ a yorit<d>ı beş elke tegdim erdemim için “Öz yurdunu yedi (kez) gördü. Yurdumun elçisinin (işlerini) yürüttü(?). Kahramanlığım için beş ülkeye ulaştım.” E 152/1 (Aydın, 2019, s. 235)

Burada ölen kişi bir elçilik görevi içinde gibidir. Bu kişi, kendi ülkesini yedi kere görüp onun dışında çeşitli ülkeleri gezmiştir. Bu ülke sayısı da beştir. Buradaki mantığa göre yukarıdaki *üç yegirmi altı el* ‘on üç ülke’ dönemin bozkırı için ne derecede mümkün olabilir? Anlaşıldığı kadarıyla *beş el* ifadesi, kişinin kendi ‘ülkesi’ dışındaki siyasal hükümetlere; *üç yegirmi altı el* ise yazıtı dikilen kişinin kendi ülkesi içindeki daha dar yerleşimlere / bölgelere işaret etmektedir.

erdemın anıñ? elimde kara kanka barıpan “Kahramanlığımın Angın ilinde Kara Han’a varıp” E 30/4 (Aydın, 2019, s. 112)

E 30/4’te, *el* sözcüğünden önceki sözün okunuşu üzerine tartışmalar bulunmaktadır. Aydın, bu tartışmalara değinerek pek çok Türkoloğun *üçün* okuyuşu yerine *anıñ* sözünü önerir ve ilgili yer adı üzerine de bilgiler ortaya koyar (2019, s. 115-116; 2016, s. 40-41). Aydın’ın önerisi kabul edilecek olursa *el* sözünün yazıt ve el yazmalarındaki en dar tanıklaması belirlenmiş olacaktır. Sözcüğün bu kullanımı, *üç yegirmi altı el* ile birlikte değerlendirildiğinde bugünkü ‘il, kent’ kullanımına benzemektedir. Tüm bunlardan sonra denilebilir ki *el* sözü, Yenisey bölgesi yazıtlarında en geniş anlamıyla ‘vatan, yurt, ülke’ karşılığının yanında daha daralan bir kullanımla da tanıklıdır. Sözcük, Dağlık Altay yazıtlarında da hem geniş hem de dar kapsamlı anlatımlarda yerini almıştır. Sözcük, bu üç tanıkta geniş anlamıyla ‘vatan, yurt, ülke’ karşılığındadır:

er eşim el kisim erliğin unaş “Askerlerim (ve) eşim dostum ülke(m), insanım bu insanlarla anlaşın!” Kuray I/1 (Tıbkova vd., 2012, s. 117-118; http://www.altay.uni-frankfurt.de/A4/A4_O.HTM)

keşdemim ekizi teg eşi ereni elim <...> yeğen etel bitidim // yegin el etdim “Yurttaşlarım, eşim dostum ikizlere benzer, erenim (ve) yurdum <...> (Bu yazıtı) (ben) Yegen Etel hakkettim // Yurdu erdemle örgütledim, düzenledim.” Mendur-Sokkon I/1-2 (Tıbkova vd., 2012, s. 129-130; http://www.altay.uni-frankfurt.de/A6/A6_O.HTM).

uduzup açın kop el "Bütün ülkeye yol göstererek (onlarla) alakadar ol!" Ustyugi Sarı-Kobi (Tıbikova vd., 2012, s. 107; http://www.altay.uni-frankfurt.de/A72/A72_O.HTM)

Burada ise *el* sözü, Uygur ve Yenisey yazıtlarındaki gibi dar anlamda geçmektedir. Bu tanık, *el* sözcüğünün ülkeyi oluşturan boyları işaretlemekte kullanıldığı izlenimini de vermektedir. Bu bakış açısıyla Yenisey yazıtlarındaki *üç yegirmi altı* ve *büş el* de 'ülkeyi' oluşturan boyların yaşadığı coğrafik yerleşim / siyasal yapı olarak görülebilir:

<...> *ben bitidim büş el kirgü* "Ben hakketim, (Boy birliğine?) Beş boy katılmalıdır." Kalbak-Taş II/2 (Tıbikova vd., 2012, s. 80-81; http://www.altay.uni-frankfurt.de/A33/A33_O.HTM)

Sözcük, Kırgızistan yazıtlarında geniş anlamda 'vatan, yurt, ülke; boy birliği' karşılığıyla tanıklanmıştır:

otuz oğlan sağdıçları üçün el tegermiz "Otuz oğlan maiyetindekiler (birliği) için savaşırız." Talas II/1 (Alimov, 2014, s. 66)

menkü el bolzun "Ebedi (bir) devlet olsun!" Koysarı (Alimov, 2014, s. 154)

Sözcüğün el yazmalarındaki tanıklarına bakıldığında IB 28 dikkati çekmektedir:

kan olurupan ordo yapmış eli turmuş tört buluhtaki edgüsi uyuru tertilipen menileyür bedizleyür tär ança biliñler edgü ol "(Fal söyle) der: Bir kağan tahta çıkar çıkmaz bir saray / karargâh yap(tır)mış. Ülkesi ayakta kalmış. (Kağanın) dört bir yandaki iyi (ve) yetenekli adamları (sarayda / karargâhta) bir araya gelerek seviniyor (ve sarayı / karargâhı) süslüyorlar. Öylece biliniz ki (bu fal) iyidir." (Yıldırım, 2017, s. 39).

IB 28'deki bu satırlardan *el* sözünün en geniş anlamıyla tanıklandığı anlaşılmaktadır. Dahası bu satır, *ordo* ve *el* sözleri arasındaki ilişki açısından da bir sınıyıcı konumundadır. *Ordonun el* içerisinde olduğu ve kağan ile kağana bağlı olanlar arasındaki önemi bu satırla daha açık anlaşılabilir. Ayrıca *ordonun* süslenen bir fiziksel yapıda olduğu da görülmektedir. IB 48'de ise:

karı yol tenri men sinukıñın sapar men üzükıñın ulayur men elig etmiş men edgüsi bolzun tär ança biliñler "(Fal söyle) der: (Ben, bir) yaşlı yol tanrısıyım! (Vücudundaki) kırıklarımı onarırım, kesik (ve) yırtıklarımı kaynaştırırım. Ülkeyi (de) düzene sokmuş durumdayım. Hayırlısı olsun! Öylece biliniz."

denilmektedir (Yıldırım, 2017, s. 44). Bu satırda da sözcüğün 'vatan, yurt, ülke' anlamında olduğu açıktır.

Sözcük, Eski Uygur Türkçesinde 'memleket, devlet, imparatorluk, krallık, ülke, insanlar, nüfus, halk, cemaat, topluluk, hükümdar'; Karahanlı Türkçesinde 'kent, yer, belde'; Harezmi Türkçesinde 'yurt, memleket'; Çağatay Türkçesinde 'ülke, memleket, vilayet'; Eski Kıpçak Türkçesinde 'memleket, kent, hükümetin sınırdaki memleket arazisi'; Eski Oğuz Türkçesinde ise 'ülke, diyar, memleket' karşılığındadır (Caferoğlu, 2015, s. 61; Wilkens, 2021, s. 251; Ünlü, 2012a, s. 225; Ünlü, 2012b, s. 168; Ünlü, 2013, s. 330; Toparlı vd., 109; Kanar, 2018, s. 364-365).

5. balık

Balık sözcüğü, Türkoloji alanında üzerinde sıkça durulan sözler arasındadır. Bahaeddin Ögel, *balık* veya *balıg* sözcüğünün Türklerde 'etrafı surlarla çevrili kent' anlamını karşılayan en eski bir kültür sözü olduğunu belirtir. Ancak Ögel'in ifadesiyle Hun ve Göktürk çağında, Orhon bölgesinde bilindik anlamda etrafı surlarla çevrili kentlerin bulunması olası değildir. Bununla beraber Tanrı Dağları'nın etekleri ile Batı Türkistan'ın sınırlarında uzanan pek çok kent, Türklerin elinde bulunmaktadır. Ona göre

Orhon bölgesinin dışında veya güneyinde yayılan Türklerin birçoğu kentlerde yaşamaktadır. Ögel, Orhon bölgesindeki bu durumun nedenini de savunma gereksinimlerine bağlamaktadır (2000, s. 175-179). Cengiz Alyılmaz; *balık, kent, uluş* ve *el* kavram işaretleriyle karşılanan Türk kentlerinin yerleşik Türk kültür ve medeniyetine tanıklık ettiğini ve eski Türk yaşayış ve inanışından derin izler taşıdığını ifade eder (2002, s. 303). Kürşat Yıldırım, Türkistan'da kenti üç bölüme ayırmanın daha doğru olduğunu belirtir: Hükümdarın veya beyin yaşadığı iç kale; aristokratların, din adamlarının, memurların, zanaat erbabının, tüccarların yaşadığı iç ve dış kent; çiftçi ve hayvancılardan yayıldığı bağlı kent. Ona göre bunların Eski Türkçede karşılıkları da vardır: *Orduğ, balık* ve *kıy* (2023, s. 87-88). Özcan Koray, ilgili çalışmasında, Ordo Balık, Beş Balık gibi ifadeleri idari birim ya da eyalet merkezi biçiminde karşılar. Ona göre Orta Asya Türk kentlerinin yerleşme alanı olarak tanımlanan *balık* sözcüğünün kökeni de konutların yapı malzemesi olan *balçık* sözcüğüne dayanmaktadır (2005, s. 254-255).

Vefa Nalbant'ın Sinor'dan aktardığı bilgilerden; sözcüğün çağdaş Türk lehçeleri açısından arkaik özellikler gösteren Sarı Uygurca *balık* 'duvar, çit' ve Halaçça *baluk* 'köy' karşılığında olduğu öğrenilmektedir. Nalbant, *balık* 'kent' ve *balçık* 'çamur' sözcükleri arasındaki ilginç Kaşgarlı'nın verdiği *balık balçık yugrulur* ifadesinde kurulabildiğini söyler. Kaşgarlı, bu ibaredeki *balık* sözcüğüne de 'çamur' anlamı vermiştir. Ona göre 'kent' anlamına gelen *balık* sözcüğü, bu ilgiden hareketle 'çamurdan yapılmış yer, evler bütünü, kent' biçiminde bir gelişimle 'çamur' anlamına gelen *balıka* bağlanmakla birlikte o, bunu küçük anlam değişikliğiyle her üç *balık* sözcüğünün kökeni olan **pal* 'su' sözcüğüne dayandırarak 'suyun bulunduğu yer, kent / medine' olarak anlamlandırmak istemektedir. Nalbant, *balçık* ve *balık* ilişkisini çamur > çamurdan yapılmış yer > kent olarak değil suyun varlığı üzerinden kurmaktadır (2018).

Nesrin Güllüdağ tarafından *balık* sözü üzerine bir yazı yazılır. Bu yazıda, sözcüğün karşıladığı anlamlar artsüremsel (art zamanlı, diyakronik) biçimde ele alınır ve etimoloji önerileri Türkolog görüşleri üzerinden ifade edilir. Yazıda, *balık* sözcüğünün 'kent' anlatımında nasıl bir niteliğin bulunduğu üzerinde durulmaz (2015). Ahmet Bican Ercilasun, Kaşgarlı'daki kimi kent adları dışında bir defa geçse de önemli olan sözün *balık* sözcüğü olduğunu belirtir. Ona göre Uygurlar ve diğer Müslüman olmayan Türkler, XI. yüzyılda 'kent' için *balık* sözcüğünü kullanmıştır. Ercilasun'a göre bu da 'kent, kasaba, kale' kavramı için Türkçedeki asıl sözcüğün *balık* olduğunu göstermektedir (2019, s. 36). Mithat Usta'nın yazdığı makalede; *el, balık, kent, saray, yurt* ve *ordo* sözleri üzerine kimi bilgilere yer verilir. Yazıda, bu sözlerin dünden bugüne izi sürülmeye çalışılır. Makalede, adı geçen sözlerle ilgili Türkolog görüşleriyle birlikte kimi etimoloji denemelerine de değinilir. Bunların yanında yazıda yerleşim birimi büyüklüğü açısından değerlendirilmelere yer verilmez (2020).

Faruk Sümer, Türklerin birçok ellere, boylara ve obalara ayrıldığını söyler. Ona göre onlardan kimileri kent ve köylerde otururlar. Kimileri ise bozkır ve çöllerde yaşar. Sümer, eski Türklerin (Köktürk ve Uygurlar) kente *balık* adını verdiğini ifade eder. O, daha sonra bu sözün *balığ* biçimiyle söylendiğini de sözlerine ekler. Sümer, XI. yüzyılda, Karahanlı ve Oğuz Türklerininse *balık* yerine *kend* sözcüğünü kullandıklarını belirtir. Burada sözü edilen *kend*, kimi yerlerde 'köy' kimi yerlerde de 'kent' anlamındadır. Sümer, Türklerin kent kurmalarıyla ilgili bilgilerin VIII. yüzyıldan daha geriye gitmediğini söyler. Ona göre anılan yüzyıldan önce Türklerin Orta Asya'nın herhangi bir yöresinde kent kurmaları mümkündür ancak bu noktada güçlü deliller ortada yoktur (2023, s. 1-2). Sümer'in, I. Türk Kağanlığı ile ilgili kentsel görünüm üzerine 'deliller'in bulunmaması tespitinin altında yatan temel gerekçe, bu yazının esas hareket noktası olan elde 'yazılı kaynak' olmayışıdır. Türklerin, bugüne ulaşan kendilerine ait yazılı belgeleri olmayınca

diğer halkların Türkler üzerine tuttuğu tarihi kayıtlara şüphayle yaklaşmak, doğru sonuçlar açısından bir gereklilik gibidir.

Büyük kağanlık yazıtlarından BK D28'de *bêş balık* 'Beşbalık' adlı bir kente doğru sefer düzenlendiği belirtilmektedir:

[...] *otuz yaşıma bêş balık tapa süledim altı yolu süñüşdüm <...> s]üsin kop ölürtüm anta içreki ne kişi tin<...> yok [boltaçı ert]i okıglı (okıgalı?) kelti bêş balık anı üçün ozdı [...]* "Otuz yaşında Beşbalık'a doğru sefer ettim. Altı kez savaştım <...> ordusunu tamamen yok ettim. Orada tabi olan ne kadar insan <...> yok olacaktı. <...> davet etmeye geldi. Beşbalık onun için kurtuldu." (Aydın, 2017, s. 90-91). T1 D1-2'de:

[...] *eki bıñ ertimiz eki sümüz boltı türk bodan kılınalı türk kagan olorgalı şantun balıka taloy ügüzke tegmiş yok ermiş kaganıma ötünüp sületdim şanton balıka taloy ügüzke tegürtüm üç otuz balık sıdı usın buntutu yurtta yatu kalur erti [...]* "İki bin (kişi) idik. İki ordumuz oldu. Türk halkı yaratılalı, Türk kağanı tahta çıkalı Şandung kentine, okyanusa (?) ulaşan olmamış. Kağanıma arz edip sefer ettirdim. (Orduyu) Şandung kentine (ve Büyük) Okyanusa kadar ulaştırdım. Yirmi üç kenti ele geçirdi. Akıllarını başlarından alıp ortalık yerde yatar hale geldiler."

ifadeleri yer almaktadır (Aydın, 2017, s. 108-109). *Şantun* adlı bir kente ordunun ulaştırıldığı ve yirmi üç tane kentin ele geçirildiğinin belirtildiği bu satırlardan Orhon Türkçesi evresi zamanında, Türklerin ata toprakları ve / veya çevresindeki coğrafyada, bu sayıdaki kentin yer alması dolayısıyla kentlerin büyüklüğü üzerine ipuçları çıkarılabilir. Burada iki bin kişilik bir güçle alınabilecek büyüklükte yirmi üç kentin varlığı da söz konusudur. Ögel, Tonyukuk'un burada andığı yirmi üç kentin, Çin'in doğusundaki Şandung eyaletine bağlı Çin kentleri olabileceğini düşünür (2000, s. 181).

O K1'de *kamul balık* adlı bir kente saldırılması anlatılmaktadır. KT K4 ve BK D30'da *toğu balık* adını taşıyan bir kentte savaş yaşanmıştır. KÇ B11'de *bêş balık* adlı kentte savaş gerçekleşmiştir. KT D11-12 / BK D10-11'de:

[...] *kañın kagan yéti yégirmi erin taşıkmuş taşra yorıyur téyin kü eşidip balıkdaki taşıkmuş tagdaki ênmiş têrilip yetmiş er bolmuş [...]* "Babam kağan on yedi adamıyla isyan etmiş. 'İsyan başlıyor' diye ses işitince kenttekiler dağa çıkmış (isyan etmiş), dağdakiler inmiş, toplanıp yetmiş kişi olmuşlar."

denilmektedir (Aydın, 2017, s. 54-55, 83). Ercilasun, aynı satırın ilgili bölümünü "Babam kağan on yedi erle baş kaldırmış. (Çin'den) dışarıya yürüyor diye haber işitince kenttekiler dağa çıkmış, dağdakiler inmiş, derilip yetmiş er olmuşlar." biçiminde görür (2019, s. 34). Sümer de ilgili olayla ilgili görüşlerini sunar. Sümer şu soruyu sorar; burada gerçekten bir kent kastediliyorsa bu kent nerededir? Onun açısından bunun yanıtı kesin olarak bilinemez ancak bu *balıkın* Çin'e sınır kentlerden biri olma olasılığı yüksektir (2023, s. 9). Buradaki satır, yazının ilerleyen bölümlerinde üzerinde durulacak olan *tag* sözüyle birlikte dikkat çekici işaretler barındırmaktadır. Kenttekilerin dağa çıkması da dağdakilerin inmesi de mecazi bir söylem olmakla birlikte satırdan ulaşıldığı kadarıyla yazıtın işaret ettiği yıllarda Türk milletinden *balıkta* da *tagda* da yaşayanlar vardır.

KT K8'deki *balık* sözcüğü ise 'bataklık' karşılığındadır. Görüldüğü üzere büyük kağanlık yazıtlarında KT D12 / BK D10 hariç *balık* sözcüğü savaşla anılmaktadır. Büyük kağanlık yazıtlarında *balık*, büyük oranda savaşa sahne olmuştur. Bu durumdan hareketle *balıkın* sefer düzenlenecek cazibeye, çekime, nüfusa, etkiye sahip olduğu; baskın düzenlenecek güçlerin de *balıkta* konuşlu bulunduğu anlaşılmaktadır.

Sözcük, Ötügen Uygur Kağanlığı'ndan kalma ŞU B5'te:

[...] *sog[da]k tawgaçka seleñede bay **balık** yapıtı bértim [...]* “Soğd(lar ve) Çinli(ler)e Selenge’de Bay Balık (kentini) yaptırırverdim.”

biçiminde tanıklanmıştır (Aydın, 2018, s. 64). ŞU B5’te *bay balık* adlı kentin Soğd ve Çinlilere yaptırıldığına belirtilmesinden öncelikle *balık*ın gelişigüzel birkaç *ewden* ibaret bir yerleşim birimi olmadığı anlaşılmaktadır. Burada bir plan üzere kurulmuş; basit olmayan bir yerleşke söz konusudur. Elbette bu ifadelerden dönemin Türk medeniyetinin kendi *balık*larını inşa edecek bir yeterlikte olmadığı sonucunu çıkarmak mümkün değildir. Sözcük, HT II/1-2’de:

[...] *bëçin yıl yetinç ay bësh yëgirmike bësh **balık(?)ka** bartıg? [...]* “Maymun yılının yedinci ayının on beşinde Beşbalık’a ulaştık.”

biçiminde geçmektedir (Aydın, 2018, s. 74). Bu satırda özellikle takvim belirterek ifade edilmesi üzerinden iki *balık* ve / veya başka türden bir yerleşim - *balık* arasında belli bir mesafenin bulunduğu sonucuna varılabilir. Yine HT XVI/4, XV/3 ve XVI/2’de de *bësh balık* ifadesi yer almaktadır.

Balık sözcüğü, Yenisey bölgesi yazıtlarından E 41/1’de:

*er erdemim tal ara eşim biñ erim esizim e **balık** tagım esizim e* “Erkeklik kahramanlığım, ağaçlar(?) arasın(ki) eşim (dostum), bin askerim, ne yazık! Köyüm (ve) dağlarım, ne yazık!”

biçiminde geçmektedir (Aydın, 2019, s. 135). Aydın, dizinde ‘kent’ karşılığını verdiği sözcüğü, metinde ‘köy’ biçiminde karşılar (2019, s. 252). Aydın’ın *balık* olarak okuduğu sözü Kormuşin, *bel* biçiminde görerek ‘ova’ karşılığını düşünür (2016, s. 133-134). Aydın’ın sözcüğü metin içinde ‘köy’ biçiminde vermesinin nedeni, Yenisey bölgesi yazıtlarının dönemin Türk halkının kendisinin dikmesinden hareketle bu ahalinin kentlerde değil ‘köy’lerde yaşadığı düşüncesi olabilir. Kormuşin ise *balık* sözünden sonra gelen *tag* sözcüğü üzerinden *bel* okuyuşu ve ‘ova’ karşılığına gitmiş olmalıdır.

Balık sözcüğü, eski Türk el yazmalarından Or. 8212/76: (A) A 14’te *sugçu balık* ve (B) A 11’de *koçu balık* biçiminde birer kent adında geçmektedir (Yıldırım, 2017, s. 272-273). Bu tanıklamalardan herhangi bir veri çıkarmanın yolu yoktur.

Balık sözcüğü, Eski Uygur Türkçesinde ‘kent, balık, kişi adı parçası, acemi, beceriksiz, acemilik’; Karahanlı Türkçesinde ‘balık, çamur, sığınak, kent’; Harezmi Türkçesinde ‘balık, balık burcu’; Çağatay Türkçesinde ‘balık, kent’; Eski Kıpçak Türkçesinde ‘balık’; Eski Oğuz Türkçesinde ‘balık’ karşılığındadır (Caferoğlu, 2015, s. 32; Wilkens, 2021, s. 140; Ünlü, 2012a, s. 94; Ünlü, 2012b, s. 77; Ünlü, 2013, s. 99; Toparlı vd., 2007, s. 23; Kanar, 2018, s. 87).

6. uluş

Uluş sözcüğü, büyük kağanlık yazıtlarından KT K12’de:

[...] *kuriya kün batsıkdaki sogud berçiker bukarak **uluş** bodanta nek señün ogul tarkan kelti [...]* “Batıda gün batısındaki Soğd, Berçiker, Buhara kenti halkından General Nek (ile) Oğul Tarkan geldi.”

biçiminde tanıklanmıştır (Aydın, 2017, s. 68). Köl Tegin’in yas töreni üzerine gelenlerin sıralandığı bu bölümde geçen kişi ve yer adlarının dönemin önemli adları olduğu açıktır. Dahası anılan yer adlarının bölge coğrafyası açısından değerli yerlere işaret ettiği de anlaşılmaktadır. Buradan hareketle *balık* yerine *uluş* sözünün kullanılması bilinçli olduğu değerlendirilmelidir.

DTS'de *ulus* için 1. селение (seleniye) 2. рел (rel) местопребывание будд (mestoprebyvaniye budd), высшая ступень на пути перевоплощения бодисатв (vysshaya stupen'na puti perevoploshcheniya bodisatv) açıklamalarına yer verilir (611). Clauson, sözlüğünde '*ulus* has a curious history; originally it meant 'country', in a geographical sense, as opposed to *el* with its political implications, but it began to be associated with the names, of cities, and by XI in some languages it meant 'city' rather than 'country' ifadelerine yer verir. O ayrıca '(in the list of foreign powers represented at Köl Tegin's funeral) *buxarak ulus* 'the country of the Bokhariots' (prob. in Inner Mongolia, not Bokhara itself' yorumunda da bulunur (ED 152b). Clauson'un sözcüğün önce 'ülke' anlamını karşıladığı daha sonraki dönemlerde ise 'kent' adlarıyla ilişkilendirilmeye başlandığını vurgulaması önemlidir.

Ögel, yayla / köy yaşamı süren ve bu bölgelerde oturan *çigil* Türklerinin XI. yüzyılda 'köy' karşılığı olarak *ulus* sözünü kullandıklarını ifade eder. Bununla birlikte Ögel, Karahanlıların kuzey başkenti Balasagun (*Kuz-ulus*) kentinin halkı ile *argu* Türklerinin 'büyük kent' anlamında *ulusu* kullandıklarını da belirtir. O, *balık*, *ulus* ve *el* sözlerinin birer basamak gibi 'kent, köy veya ülke'yi tanımladığını da söyler. Ona göre *ulus* da *balık* benzeri bir yerdir ve aralarındaki farkı açık biçimde ayırt etmek olası değildir. Buna karşın bu iki söz arasında kavramsal bir farkın bulunduğu inandığını aktaran Ögel, *ulusun* belki 'surları olmayan kent' olabileceğini düşünür. Ögel'e göre *ulus* 'illerin bölümü' veya 'iller ülkeler' gibi anlamları da karşılamaktadır. Onun *tag* sözünü de bir yerleşim birimi adı olabilecek biçimde anması da dikkatlerden kaçmamalıdır (2000, s. 204-211).

Koray Özcan, *ulusun*, Orta Asya coğrafyasında kentsel yerleşmelerin art bölgelerinde, toprak ve tarımsal araç-gereç yardımı yapılması yoluyla göçebe ya da yarı göçebe toplulukların iskân edilmesiyle kurulmuş tarımsal / hayvansal üretim merkezleri niteliğindeki köyler olduğunu düşünür (2005, s. 255). Oysa yazıtlardaki ilgili bu satırdan, *ulusun balıktan* daha küçük bir yerleşim olduğu üzerine hiçbir veri çıkmamaktadır. Karatay, *balık* sözü üzerine yazdığı yazıda, Türk dünyasında ancak güneyde ipek yolu boyunca üzerinde kentlerin dizildiği şerit üzerinde kerpiç kullanılarak duvar ve bina yapıldığının düşünülebileceğini ifade eder (2008). Karatay'ın bu tanımına açık biçimde *bukarak* uymaktadır. Buna bakarak Türklerin kuzeyde ve doğudaki kentlerine *balık*; güney ve batıdakilere ise *ulus* dedikleri sonucunu çıkarmak mümkündür. Farklı sözcükle karşılanmanın temel nedeni de bu kentlerin coğrafi özelliklere göre farklı görünümler taşıması olmalıdır. Kuzeyde dağ - orman - bozkır koşullarına uygun düzen; batıda ise taş - kerpiç örgütlenmenin söz konusu olması beklenecek bir durumdur. Nitekim Ögel, Baykal Gölü'nün kuzey kıyılarında birçok yerleşim yerine rastlandığını ve geneli VI. - X. yüzyıla ait keramikler bulunan bu küçük köylerin etrafının kazılmış çukurlar ve toprak setlerle çevrelendiğini belirtir. Ögel, Volga Bulgarları'nın tahkimatlarından söz ederken Volga ve Tuna Bulgarları ile Avarların tabyalarını kalaslardan yapılmış çitler arasına toprak doldurmak suretiyle yaptıklarını belirtir (1984, s. 139, 245). O, toprak kent duvarlarının yapılışı üzerine de bilgiler sunar. Ona göre daha çok Çin'de yaygın olan bu yöntemde, iki kalıp arasına konulan çamur, ayakla veya başka aletlerle sıkıştırılmaktadır. Ögel bu noktada, *balık* sözünün eski Türklerde 'çamur' anlamına geldiğine de atıfta bulunur. Ögel, Uygurlar döneminde daha güneyde yer alan Turfan'daki kimi kent duvarlarında, kesme taşların da görüldüğünü ifade eder (2000, s. 199-202). Burada *ulusun balıktan* daha büyük bir merkez olup olmadığı; sözü edilen kuzeyli kentlerdeki ahşap - ağaç - balçık ağırlıklı yerleşmenin taş - kerpiç düzeninden daha az gelişmiş olup olmadığı sorusunun yanıtına bağlıdır. Bunlara ek olarak *ulus bodanta* ifadesinde, *ulus* ile *bodan* sözlerinin birbirine bağlı biçimde kullanıldığını düşünmek için de bir neden ortada yoktur. Bu yönüyle cümledeki *sogud* ve *berçiker* sözleri, *ulus* sözünün 'şehir / kent devleti'

anlamında kullanılmış olabileceğini de düşündürmektedir. Nitekim Ögel, Ergin ve Ercilasun, ilgili satırı ‘Soğdak, İranlı, Buhara ülkesi halklarından’ biçiminde anlamlandırır. Ögel’in buradaki *sogud* ifadesini ‘Semerkant ve çevresi’ olarak gördüğünü de belirtmek gerekir (Ögel, 2000, s. 212-213; Ergin, 2013, s. 29; Ercilasun, 2013, s. 116). Orkun ise ilgili bölümü ‘Sugd, Berçiker (Acemler), Buhara ulus ve kavimlerinden’ olarak görür (2011, s. 52).

Uluş sözcüğü, Eski Uygur Türkçesinde ‘memleket, devlet, ülke, bölge, kent, kıta, halk, nüfus, soy, imparatorluk’; Karahanlı Türkçesinde ‘köy, kent, memleket’; Harezmi Türkçesinde ‘vilayet, ülke’; Çağatay Türkçesinde ‘vilayet, ülke’; Eski Kıpçak Türkçesinde ‘halk, millet’; Eski Oğuz Türkçesinde ‘halk, kavim, millet, göçebe boyu’ karşılığındadır (Caferoğlu, 2015, s. 265; Wilkens, 2021, s. 797; Ünlü, 2012a, s. 877; Ünlü, 2012b, s. 623; Ünlü, 2013, s. 1184; Toparlı vd., 2007, s. 293; Kanar, 2018, s. 680).

7. ordo

Ordo sözünü, Ögel ‘han sarayı’ (2000, s. 278); Talat Tekin ‘hakanın karargâhı, kale, kent’ (2003, s. 250; 2019, s. 59); Şirin ‘kağan karargâhı’ (2009, s. 529); Orkun ‘karargâh, hakanın oturduğu kent, payitaht’ (2011, s. 824); Ergin ‘merkez, payitaht, kağanın oturduğu yer, hakanın oturduğu kent, ordugâh, karargâh’ (2013, s. 107); Yıldırım ise ‘saray, hakanın karargâhı’ (2017, s. 341) biçiminde karşılar. Sözcük, büyük kağanlık yazıtlarından KT K8-9’da:

[...] *köl tegin ewig başlayu akıt<d>ımız oguz yağı ordog basdı köl tegin öksüz akın binip tokuz eren sançdı ordog bërmedi* [...] “Köl Tegin’i karargâhın başında durması için gönderdik. Düşman Oğuzlar karargâhı bastı. Köl Tegin öksüz ak atına binip dokuz askeri mızrakladı. Ordoyu karargâhı vermedi.”

biçiminde geçmektedir (Aydın, 2017, s. 67). Yalnızca bu satırlara bakarak dahi *ordonun* ne denli önemli bir konumda olduğu anlaşılmaktadır. IB 28’den *ordonun el* içinde olduğu öğrenildiğine göre burada düşman *ele* hatta *ordoya* kadar ilerlemiştir. Bu satırdan ayrıca *ordonun* ne pahasına olursa olsun savunulması gereken bir yer olduğu da ortaya çıkmaktadır.

Emel Esin, *ordo* üzerine ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. O, *ordonun* hükümdarın çadırının veya köşkünün bulunduğu müstahkem bir kaleden ibaret olduğunu belirtir. Ona göre kimi durumlarda ise *ordo* başka bir *balık* yani müstahkem bir kentin içinde inşa edilmekte ya da *ordonun* etrafına yeni bir *balık* kurulmaktadır. Esin’e göre bu yolla *ordo-balık* ve *ordo-kent* ifadeleri, içinde *ordonun* teşkil ettiği, ikinci bir iç; kale bulunan kent demektir. Ayrıca Esin’in, *ordo* kuzeyinde dağın, Türk metinlerinde de geçtiğini belirtmesi önemlidir. Onun ‘Türk tarihinde *ordo* ile ilgili dağ adı çok geçer’ saptaması da dikkat çekmektedir. Esin’in bu noktada ‘ormanlı dağ’ nitelemesi de öne çıkarılmalıdır (1968).

Özcan, İslam öncesi Orta Asya Türk kentlerinin mekânsal kurgusunun irdelendiğinde hakan / orduğ geleneği ve Budist felsefesindeki kozmik inanışlar boyutunda *temür kazug* adı verilen dünyanın merkezinde bulunduğu inanan dağı temsil eden suni tepeler üzerinde kurulan hakan sarayı ya da ordugâhı merkez olmak üzere dik açılı yol sistemi ve kare plân esasına göre örgütlendiğini söyler. Ona göre Türk kentlerinin kare plân esasına göre biçimlenen formu yeryüzünü; kentleri çevreleyen su hendekleri denizleri; surlar ve kuleler dağları; kentlerin ortasında yer alan suni tepeler ise kozmik inanışta *temür kazug* adı verilen kutup yıldızını temsil etmektedir. Özcan’a göre Orta Asya Türk kentlerinin mekânsal kuruluşu; suni bir tepe üzerinde inşa edilen hükümdar sarayı ya da orduğ odak olmak üzere başlayan yerleşim sürecinin, Türk oymak ya da boylarının orduğ çevresinde gruplar halinde çadırlar kurmaları ve süreç

içinde çadırların taş ya da ağaç veya kil ya da kamıştan oluşan balçık malzemeden yapılmış bir ya da iki katlı kalıcı konutlara dönüşmesi ve savunma duvarları ile çevrilmesiyle tamamlanmıştır. Ona göre suni bir tepe üzerinde konumlanmış orduğ adı verilen hakan sarayı odak olmak üzere geliştiği anlaşılan kentin kırsal yerleşmelerden oluşan geniş bir tarımsal art bölgeye sahip olduğuna ilişkin kayıtlar, Uygur döneminde yerleşik yaşam kültürünün ulaştığı gelişme düzeyini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Özcan, incelemeleri sonucu şu saptamalara da yer verir:

a) Orduğ: Şaman / Budist inanışında *temür kazug* olarak adlandırılan suni tepe üzerinde konumlanmış hakan sarayı ile beylerin ikâmetgâhlarının bulunduğu surlarla çevrili alan;

b) Balık: Orduğ çevresinde yayılmış konut alanlarını içeren ve hendek, sur ve kulelerle çevrilmiş yerleşim alanı;

c) Kıy: Ticaret / zanaat işlerinin gerektirdiği açık ve geniş mekân gereksinimi ile güvenlik unsurlarına dayalı olarak kent surları dışında konumlandırılan pazar alanları olmak üzere üç unsurdan oluştuğu ve kentlerin çevresinin de bağ-bahçe işlevindeki çiftliklerden oluşan tarımsal nitelikli alanlarla çevrelendiği anlaşılmaktadır. Özcan, kentleri de üç ayrımla sunar:

A tipi kentler; Ordo-balık / Karabalsagun ve İdikut / Karahoca gibi hakan ve beylerin ikâmetgâhı işlevindeki saray ya da karargâhın yer aldığı orduğ adı verilen iç kalelerin; kentlerin fiziki olarak merkezi bir noktada konumlandığı kentlerdir.

B tipi kentler; Yengi-balık, Can-balık ve Kuz-balık / Ak-Beşim, orduğ adı verilen iç kalelerin, kentlerin bir köşesinde ve kent surlarına bitişik olarak konumlandığı kentlerdir.

C tipi kentler; Beş-balık / Penci-kend gibi; iç kalelerin, derin vadi ya da nehirler ile yerleşim alanından ayrıldığı kentlerdir (2005, s. 255-259). Bu noktada Ögel'in de büyük bir dış surla çevrilmiş ve içinde bir iç kalenin bulunduğu Yakalığ adlı bir kentin varlığını aktarması dikkat çekicidir. Ögel ayrıca birtakım kaleler, bu kalelerin içinde bulunduğu kentler ve bu kentleri / kaleleri çevreleyen duvarlarla ilgili kimi bilgilere de yer verir (1984, s. 172-177).

Ordo sözcüğü, el yazmalarında bir de IB 34'te tanıklanmıştır:

kan süke barmış yağış sançmış köçürü konturu kelir özi süsi ögire sevinü ordosımaru kelir tər ança bilinler edgü ol "(Fal şöyle) der: Bir kağan savaşa gitmiş. Düşmanı bozguna uğratmış. (Düşmanlarını) göçürüp kondurarak geliyor. (Kağanın) kendisi askerleriyle birlikte kıvanıp sevinerek sarayına / karargâhına doğru geliyor. Öylece biliniz ki (bu fal) iyidir." (Yıldırım, 2017, s. 41).

Burada *ordo* sözcüğü yine yönetim merkezi olarak geçmektedir. Bu yönetim merkezi de bir tür yerleşim içinde yerleşimdir. *Ordo* yerleşkesi, *el* düzeni için gerekli olan yapıların bulunduğu ve kağanın / beyin *eli* idare ettiği, kendi ile yakın çevresinin *ew*lerinin yer aldığı bir alandır. Anlaşıldığı üzere *ordo* sık tanıklanmamış bir sözdür. Sözcüğün yalnızca büyük kağanlık yazıtları ile el yazmalarında geçmesinde Aydın'ın Yenisey yazıtlarındaki *balık* sözünü 'köy' biçiminde görmek istemesine dayanak oluşturacak veriler bulunabilir mi? Yenisey yazıtlarının bizzat dönemin Türk halkı tarafından dikilmiş olmasından hareketle halkın *ordo* yerleşiminde yerleşik bulunmadığı sonucuna varmak mümkün müdür? Elbette bu yorumla birlikte diğer yazıt ve el yazmalarında *ordo* sözünün kullanılmasını gerektirecek bağlamın oluşmadığı olasılığı da dikkatlerde tutulmalıdır.

Ordo sözü, Eski Uygur Türkçesinde 'saray, orda, ordugâh, yer, taht, yatak, karyola, yatak takımı, koltuk, oturuş, konum, görev, pozisyon, yurt, vatan, oturma yeri, ikâmetgâh, alan, saha'; Karahanlı Türkçesinde 'saray, kent'; Harezmi Türkçesinde 'kent,

hanın ikâmet ettiği yer, hükümdarın yurdu'; Çağatay Türkçesinde 'kent, saray, yer, mevki, başkent, hakanın oturduğu yer, askerlerin bulunduğu yer'; Eski Kıpçak Türkçesinde 'kent'; Eski Oğuz Türkçesinde ise 'başkent, hakan karargâhı, çadırılı göçebe halkı, yer' anlamında kullanılmıştır (Caferoğlu, 2015, s. 142; Wilkens, 2021, s. 514; Ünlü, 2012a, s. 586; Ünlü, 2012b, s. 447; Ünlü, 2013, s. 865; Toparlı vd., 2007, s. 205; Kanar, 2018, s. 525).

8. tag

Tag sözcüğünün büyük kağanlık yazıtlarından KT D11-12 / BK D10-11'deki bağlamına yukarıda işaret edilmişti. *Balık*da ve *tag*da yaşamın mümkün olduğu bu satıra bakılarak öğrenilebilmektedir. İlgili satırda kullanılan *balık*ın yerleşimsel açıdan üstlendiği fonksiyonlarla *tag*ın farklılık göstermektedir. *Balık*, imkânların daha fazla olduğu ve normalde yaşanması beklenen yer; *tag* ise olağan dışı durumlarda özellikle tehlikelerden korunmak üzere gidilen ancak yine de yerleşim olanağı sunan; bilinen bir yerdir. Sözcük, BK G8'de *töñker tag* ifadesinde tanıklıdır ve tıpkı *balık* sözünde olduğu gibi burada da bir savaş sahnesi aktarılmaktadır. BK B5'te:

tagda sıgun etser <...> "Dağda geyiklerin böğürmesi (misali) <...>

denilmektedir (Aydın, 2017, s. 100). Bu satırdan *tag*ın yaban hayvanlarının da yaşamını sürdürdüğü bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Aydın, *tag* sözüne 'dağ; kentin dışında kalan yer, taşra; bir şeyin dış tarafı' karşılığını uygun bulur (2017, s. 167). Buradan onun da *tag* sözünün yalnızca bir coğrafya terimini karşılamadığını düşündüğünü anlamak mümkündür.

Yenisey yazıtlarından E 41/1'in bağlamına *balık* maddesinde yer verilmişti. Buradaki kullanım, KT D11-12 / BK D10-11'deki tanıklamaya benzemektedir. Ölümünden ötürü yazıtı dikilen kişi gerek *balık*ına gerekse de *tag*larına doyamamıştır. Eğer böylesi bir satırda *tag* sözü yalnızca bir coğrafi terim olarak kullanılmış olsaydı *balık* sözcüğüyle değil diğer coğrafya terimlerinden biriyle birlikte kullanılması beklenirdi. Kormuşin'in *balık* yerine *bel* okuyuşundaki temel mantık da bu olmalıdır. Bu çalışmada Aydın'ın okuyuşu esas alınacaktır. *Balık* ve *tag* sözcüğü arasındaki ilişki, bu iki sözün yerleşim birimi adı oldukları açısından algılanabilir durumdadır. E 48/4 ve E 68/18'de:

iç yer eliki artzun atçı alp totok yok yok adak? eliki esizim tag öküz at yok yta "İç yer geyiği artsın! Atçı Alp Tatok (artık) yok. (?) geyiği. Ne yazık! Yabanda öküz, at (artık) yok, eyvah!"

tagdaki kara adığıg eligin tut[dum] "Dağdaki kara ayıların ellisini yakaladım."

denilmektedir (Aydın, 2019, s. 156-157, 182-183). Bu iki tanık ise BK B5'teki anlatıma benzemektedir. E 48/4'te, *tag* sözünden sonra anılan hayvanlar da birer veri sunuyor olabilir. Öküz ve at, tümüyle vahşi; insan bulunmaz bir yerde olmamalıdır.

Eski Türk el yazmalarından IB 17'de:

özlük at öñ yërde arıp oñup turu kalmış teñri küçiñe tag üze yul suv körüpen yış üze yaş ot körüpen yoriyu barıpan suv içipen yaş yepen ölümde ozmış tēr ança bilinler edgü ol " (Fal şöyle) der: Bir hususi at, çölde yorulup, bitkin düşüp kalakalmış. Tanrının kudretiyle bir dağ üzerinde su (ve) yol görerek, bir ormanlık dağda çayır çimen görerek yürüyüp (oralara) gitmiş. Su içip ot yiyerek ölümden dönmüş. "Öylece biliniz ki (bu fal) iyidir."

ifadeleri yer almaktadır (Yıldırım, 2017, s. 37). Bu satırdan *tag*ın yol ve su bulunan bir yer olduğu açıkça görülmektedir.

Tag sözü, Eski Uygur Türkçesinde 'dağ, dağ silsilesi, sıradağ, kuzey'; Karahanlı, Harezmi, Çağatay, Eski Kıpçak ve Eski Oğuz Türkçesinde 'dağ' anlamındadır (Caferoğlu,

2015, s. 219; Wilkens, 2021, s. 659; Ünlü, 2012a, s. 724; Ünlü, 2012b, s. 556; Ünlü, 2013, s. 1061; Toparlı vd., 2007, s. 258; Kanar, 2018, s. 622).

9. taş

Büyük kağanlık yazıtlarından T1 B3-4 ve T1 G5-6'da:

[...] *türk sir budan yerinte bod kalmadı ida tašta kalmış kuwramp yėti yüz boltı* [...] "Türk Sir halkı topraklarında boy kalmadı. Yazıda yabanda kalanlar toplanıp yedi yüz (kişi) oldular."

[...] *ança ötüntüm tawgaç oguz kıtañ buçeğü kawı<ş>sar kaltaçı biz özçe taşın tutmış teg biz* [...] "Şöyle söyledim: 'Çin, Oğuz (ve) Kitan; bu üçü bir araya gelirse (arada) kalacağız. Kendimizce dışarıyı tutmuş gibiyiz."

ifadeleri yer almaktadır (Aydın, 2017, s. 104, 107). Şen, Tonyukuk yazıtındaki *ida taşda* ifadesi üzerine kendinden önceki çalışmalara eleştirel biçimde yaklaştığı bir yazı kaleme alır. Şen, yaptığı değerlendirmeler ışığında, Tonyukuk yazıtındaki *ida taşda* ikilemesinin 'dışarıda, taşrada, uzakta' biçiminde anlaşılması gerektiği sonucuna varır. Ona göre ikilemedeki *ı*, ötedekini karşılayan işaret zamiri olarak ortaya çıkmış, zamanla 'uzak, öte, taşra' anlamından hareketle ad tabanı işleviyle sözcükler türetmiştir (2015). Gerek bu iki tanıklamanın bağlamı gerekse de Şen'in açıklamalarından yola çıkılarak *taş* sözünün bir yerleşim yeri adı olarak *taga* benzediği ileri sürülebilir. T1 B3-4'ten, bu *taşda* insanların yaşadığı açıkça anlaşılmaktadır. Tonyukuk'un ifadesiyle 'kendilerince tuttıkları' bu yer, genel / olağan yerleşmenin dışında kalan ve bu yerleşmenin güvenliğinin sağlanması açısından önem arz eden bir yerdir. Bu yönüyle *taş* ya genel yerleşmenin hemen dışındaki bir alanda kuruludur ya da genel yerleşimin kimi gereklerini karşılamak üzere yabanda oluşturulmuş bir konumdur. Aydın'ın T1 G5-6'daki *taşın* okuyuşundan vazgeçerek ibareyi *atasın* olarak düzelttiğini de belirtmek gerekir. Aydın'ın yazısından diğer araştırmacıların ilgili satır üzerine farklı okuyuş ve anlamlandırmalarda bulunduğu görülebilir (2020). Bu çalışmada, *taş* sözünün *tag* sözüne olan benzerliği ve satırdaki anlamın böylesi bir okuyuşa uygun olması dolayısıyla Aydın'ın ilk okuması esas alınmıştır. Ögel'in kimi kale ve kentlerden söz ederken Manas destanının da ilgili bulunduğu, Koşoy kurgan da denilen kentin 'iç' ve 'dış' olmak üzere iki kısımdan oluştuğunu belirtmesi ilgi uyandırıcıdır. Yine Ögel, iç kalenin iki yüz elli ile iki yüz seksen metre çevresindeki duvarlarla çevrilmiş bir dörtgen biçiminde olduğunu da sözlerine ekler. O ayrıca böyle iç-dış yapılanmasının görüldüğü başka kentlerden de söz eder (1984, s. 175, 180-181).

Taş sözcüğü, Eski Uygur Türkçesinde 'taş, dış, dışarı, dışarıda'; Karahanlı Türkçesinde 'dış, dışarı, fazla'; Harezmi Türkçesinde 'dış, dışarı, hariç, başka'; Çağatay Türkçesinde 'dış, uzak'; Eski Kıpçak Türkçesinde 'taş, dış'; Eski Oğuz Türkçesinde 'dış, dışarı' karşılığındadır (Caferoğlu, 2015, s. 227; Wilkens, 2021, s. 680; Ünlü, 2012a, s. 759; Ünlü, 2012b, s. 571; Ünlü, 2013, s. 1086; Toparlı, vd., 2007, s. 264; Kanar, 2018, s. 639).

10. iç / içre

Yenisey bölgesi yazıtlarından E 48/4'te geçen *iç yer eliki artzun 'İç yer geyiği artsın!*' cümlesi dikkat çekici görünmektedir. Cümledeki 'iç yer'in tam olarak neyi işaretlediğinin anahtarı olabilecek sözcük, satırın devamında bilinçli biçimde yerleştirildiği anlaşılan *tag* olabilir. *Taş* ve *tag* 'dışarı'yı anlatıyorsa *iç* sözü ve dolayısıyla bir yerleşim adı olarak *iç* de bunun karşıtı konumunda olmalıdır. Elbette *iç yer*den kastedilen *balıkın* 'iç'i değildir. İçin; *balık* ile *tag* / *taş* arasında kalan bir bölgede bulunması beklenmelidir. Çünkü *balık*, *elik* görülecek bir yer değildir. Halihazırda *tag* ve *taş*

sözlerinin geçtiği yerlerde *elik* sözü de kullanılmamaktadır. E 28/7'nin bağlamından *kéyik* görülmesi beklenen yerin de *yış* olduğu ifade edilmişti. Orkun *elik* sözünü 'ehli olmayan, yabancı' biçiminde karşılar (2011, s. 793). Kormuşın vd. *elik* için 'keçi, dağ keçisi, erkek karaca'; *kéyik* içinse '(dört ayaklı) yabancı hayvan' anlamını uygun görür (2016, s. 550, 553). Bu satır aynı zamanda *tag* ile *taşın* yerleşimsel açıdan benzer çağrışımlar yaptığını da göstermektedir.

İçre sözcüğü, Ötüken Uygur Kağanlığı'ndan kalma ŞU G4'te:

[...] *ičre ben bulgayın temiş taşdıntan* <...> *aşayın temiş* [...] İçeriye ben karıştırıyım (isyan çıkarıyım), demiş. Dışarıdan <...> *aşayım*, demiş."

biçiminde geçmektedir (Aydın, 2018, s. 60). Bu satırda, *taş* sözünün tam olarak ne anlama geldiğini anlamak ancak *ičre* sözü üzerinden mümkün olabilir. Satırdaki anlam izlenerek *ičre* sözcüğüne bakılacak olursa burada yerleşimsel açıdan bir içsel ve dışsal anlatımın kastedildiği anlaşılabilir. *İçre* sözünün karşıladığı anlam, *ič yer* ifadesinde işaret edilen yerleşime değil de hangi yerleşkeden söz ediliyorsa oranın kendi 'içi'dir. Örneğin *elin içi*; *balığın içi*. Bu da buradaki *ičre* kullanımının doğrudan bir yerleşim adı yerine yerleşimin özel bir iç bölgesine atıfta bulunduğunu anlatmaktadır.

İç sözü, Eski Uygur Türkçesinde 'iç, derun, kişisel, iç bölgeye ait'; Karahanlı Türkçesinde 'iç, içerde, hakkında'; Harezmi Türkçesinde 'iç, içeri, konu, hak, kalp, gönül'; Çağatay Türkçesinde 'iç'; Eski Kıpçak Türkçesinde 'iç, içeri, saha'; Eski Oğuz Türkçesinde 'iç, gönül, kalp, orta' karşılığında *ičre* sözcüğü, Eski Uygur Türkçesinde 'içte, içerde, içerisinde, dahili'; Karahanlı Türkçesinde 'içinde, içerisinde'; Harezmi Türkçesinde 'içinde, içerde, arasında'; Çağatay Türkçesinde 'içine, içinde'; Eski Kıpçak Türkçesinde 'iç, içeri'; Eski Oğuz Türkçesinde 'içine, içinde, iç taraf, zamanında' anlamında tanıklanmıştır (Caferoğlu, 2015, s. 88; Wilkens, 2021, s. 292, 294; Ünlü, 2012a, s. 309, 311; Ünlü, 2012b, s. 248-249; Ünlü, 2013, s. 508-509; Toparlı, vd., 2007, s. 105-106; Kanar, 2018, s. 359, 361).

11. yurt

Yurt sözcüğü, KT K9'da:

[...] *ögüm katun ulayu öglerim ek<e>lerim keliñünüm kunçuylarım bunça yeme tirigi küñ boltaçı erti ölügi yurtta yolta yatu kaltaçı ertigiz* [...] "Annem hatun (ve) diğer (üvey) annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim bunların dirisi cariyeye olacak idi, ölüsü de orada burada kala kalacaktınız."

denilmektedir (Aydın, 2017, s. 67). T1 D2'nin bağlamına yukarıda değinildiği üzere *yurtta yatu kalur erti* 'ortalık yerde yatar hale geldiler' ifadeleri geçmektedir. Sözcük, bu iki tanıkta da benzer anlamları karşılamaktadır. Burada *yurt*, istenmeyen / olumsuz olaylar sonucunda insanların normal şartlar altında kalmaması beklenen bir yer olarak ifade edilmektedir. Bu açıdan *yurt* sözünün bu iki örnekte de 'düzenli olarak kalınmayan' bir yerleşim birimini işaretlediği düşünülebilir. Bu yönüyle *yurt*, *taş* ve *taga* benzemektedir.

Sözcük, Yenisey yazıtlarından E 72/1-2 ve E 101'de:

çuçuş katun tarlagım kırığ yurtum "Adım Çuçuş, Katun (ve) Tarlak (ırmaklarım). Kıyı(sında) yurdum(un)."

esiz e ak kaya yurt? eşidgü öd? "Ne yazık! Ak kaya yurd(um?). İşittiği zaman?"

olarak geçmektedir (Aydın, 2019, s. 188, 207). Sözcük, ilk tanıkta *yer* sözünün 'belirli bir alan'ı karşıladığı anlamı ile *el* ve *yer suw* sözlerinin anlatımına sahip görünmektedir. Ölümü nedeniyle mezar taşı dikilen kişi yaşadığı 'memleket'teki sülardan da karalardan

da söz etmektedir. İkinci cümleden sözcüğün yine *yér* sözünün ‘belirli bir alan’ı anlattığı karşılığına benzer bir anlatıma sahip olduğu söylenebilir.

Eski Türk El Yazmalarından IB 13’te:

teñrilig kurtğa yurtta kalmış yağlıg kamaç bulupan yalgayu tirilmiş ölümdə ozmuş tər ança biliñler
“(Fal şöyle) der: Dindar, yaşlı bir kadın terk edilmiş bir konaklama yerinde kalakalmış. Yağlı bir kepçe bulup, (onu) yalayarak hayatta kalmış. Ölümünden dönmüş. Öylece biliniz.”

denilmektedir (Yıldırım, 2017, s. 36). IB 13’teki anlatım, büyük kağanlık yazıtlarındaki ‘insanların normal şartlar altında kalmaması beklenen; düzenli olarak kalınmayan bir yer’ karşılığını doğrular niteliktedir. Buradaki yaşlı kadın, normal şartlar altında sürekli kalınmayacak bir yerleşkede kalmış; bu yerde yerleşimin bulunduğunu anlatacak biçimde daha önce yemek hazırlanmasından kalma bir yağlı kepçe bularak yaşama tutunmuştur.

Şükrü Haluk Akalın, yurt sözcüğü üzerine ayrıntılı bir yazı kaleme alır. O, ilgili yazısında, çeşitli Türkologların sözcük üzerine anlamsal ve kökensel görüşlerine, sözcüğün tarihsel kesit içerisinde karşıladığı anlamlar ile çağdaş lehçelerdeki görünümüne değinir. Akalın bu yazıda, *yurt* sözünün başlangıçta ‘oturulan yer’ kavram alanındayken zamanla bu çerçevede anlam genişlemesine ve çeşitlenmesine uğradığını; sözcüğün toplumsal bir kavram olarak ‘vatan’ anlamını kazanmasının daha yakın zamanda yaşandığını belirtir (2018, s. 39).

Yurt sözcüğü, Eski Uygur Türkçesinde ‘vatan, ülke, mesken, konut, ikâmetgâh, yer, mekân’; Karahanlı Türkçesinde ‘yer, toprak, vatan, eski eserler, örenler’; Harezmi Türkçesinde ‘ev, yer’; Çağatay Türkçesinde ‘vatan, vilayet’; Eski Kıpçak Türkçesinde ‘vatan, memleket, ikâmetgâh, çadır, inilecek yer’; Eski Oğuz Türkçesinde ‘memleket, ülke, konaklama yeri, ev’ karşılığındadır (Wilkens, 2021, s. 921; Ünlü, 2012a, s. 1027; Ünlü, 2012b, s. 699; Ünlü, 2013, s. 1263; Toparlı, vd., 2007, s. 330; Kanar, 2018, s. 784).

12. kuy - öz

Kuy sözcüğü, Orhon Türkçesinde yalnızca Yenisey yazıtlarında tanıklanmıştır:

kuyda kunçuyum özde oglum yıta esizim e yıta bökmədim adrıldım [...] “Obada eşim, vadide çocuk(lar)ım eyvah! Ne yazık! Eyvah! Doymadım, ayrıldım (öldüm).” E 3/1 (Aydın, 2019, s. 49)

kuyda kunçuyumgaka özde oglumka adrıldım “Obadaki eşimden, vadideki çocuklarımdan ayrıldım.” E 7/4 (Aydın, 2019, s. 60)

[...] *kuyda kunçuyum adrıldım sekiz urım adrıldım ıyu* “Obada eşimden ayrıldım, sekiz oğlumdan ayrıldım, yazık!” E 13/2 (Aydın, 2019, s. 77-78).

kuyda kunçuyumka esizim e oglumka bökmədim “Obada eşime, ne yazık! Çocuklarıma doymadım.” E 14/2 (Aydın, 2019, s. 79)

[...] *əliñiz üçün kazganu öz kuy yıta esiz* “Yurdunuz için kazandınız. Vadi (ve) obalar, ne acı! Ne yazık!” E 26/4 (Aydın, 2019, s. 99-100)

kuyda oglum a [...] “Obada çocuklarım” E 106/1 (Aydın, 2019, s. 210)

Kuy ve *öz* sözlerinin birbiriyle ilişkili olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kimi tanıklarda *kunçuy kuyda*; *ogul özde*, kimi yerlerde hem *kunçuy* hem *ogul kuydadır*. Eşlerin / prenseslerin ve oğulların buldukları yerler olması açısından hem *kuy* hem de *öz* birer yerleşim adıdır. Kullanım sıklığına bakılacak olursa genel olarak *kuy*, *kunçuyların* içinde buldukları bir yerleşkedir. *Öz* sözcüğü ise *kunçuyla* birlikte anılmamakta yalnızca *ogul* burada ifade edilmektedir.

Tuncer Baykara, Türk kent tarihi üzerine ilgi uyandıran çalışmalar yürütmüştür. Baykara, *kuy* sözünün bugünün 'köy'ünü anımsattığını belirtir. O, sözcüğün Farsça veya Çince *ku*iden alıntı olabileceğini ifade eder. Ona göre *kuy* sözü yalnızca kadınların oturduğu kısım yani harem anlamından başka normal köy anlamını da içerecek biçimde kullanılmıştır. Onun aktardığı bilgilerden Malov ve arkadaşlarının *kuy* adına terem 'ev, bina, yapı' anlamını verdikleri anlaşılmaktadır. Yine onun sunduğu verilere göre Tuva Türkçesinde *kuy* adı, ordo sözüyle karşılanır. Ona göre *ordo* 'hükümdar, han karargâhı' anlamında olsa da herhalde burada ifade edilmek istenen hükümdarın kadınlarına özgü karargâhıdır. Onun belirttiğine göre Mori, Kaşgarlı'ya dayanarak *kuy* ve *öz* sözlerini eş anlamlı olarak 'vadinin dibi, tabanı' karşılığında saymaktadır. Baykara'ya göre *kuy*, vadilerin içlerine, nehir kıyılarındaki düzlüklere; *öz* veya *yazı* ise hem yamaçlarda hem de yukarılarda tepelerin üzerindeki düzlüklere denilmiş olsa gerektir. O, *kunçuy*ların kışlaklarda; oğullarına yaylaklarda oturmuş olabileceğini düşünür. Onun görüşüne göre Yenisey ve kollarının ulaşması güç vadileri, kadın ve çocukların korunması adına en iyi yerlerdir. Türk beyleri böylece kendileri savaşa gittiklerinde, kadın ve çocuklarını güvenle burada bırakabilmektedir. Türk beyleri *kuyda kunçuy*lar için kimi yapı ve tesisler de yapmışlardır. Bu yapılar, bizzat Çinli prensesler için ayrı ve özenli bir saray biçimindedir. Ona göre bu yapılar öncelikle güvenliği sağlamak açısından bir çevre duvarıyla çevrilidir. *Kuyda* gerek sabit evler gerekse de yurtlar söz konusudur. Oğullar ise yazıda, yaşama hazırlanmaları için bırakılmışlardır. Ona göre Köl Tegin'in ölümüyle sonuçlanan savaşlar, *ordoda* özellikle Köktürklerin soylu kadınlarının bulunduğu kısımda gerçekleşmiştir. O, buradaki *ordoyu*, kağanın kadın ve çocuklarının bulunduğu yer olarak görmektedir (1980). Clauson'un da sözcüğü 'the women's apartments' olarak gördüğü vurgulanmalıdır ancak o bir de 'a secluded spot' anlamındaki *kuydan* söz etmektedir (ED 674a-b). Talat Tekin'in *kuyu* 'harem dairesi' olarak karşıladığını belirtmek gerekir. Tekin ayrıca sözcük için Çince *ku*ei notunu da düşer (2003, s. 249). Kormuşin vd. ise *kuy* adını 'evin kadın (haremlik) kısmı' biçiminde anlamlandırır (2016, s. 554).

Baykara'nın görüşleri açısından, bilindiği gibi eski Türk yazıtlarında aylar süren askeri yürüyüşler anlatılmaktadır. Böylesi seferlerde, geride kalanların sığınacağı yerleşimlerin bulunması akla yatkındır. Ancak buradaki önemli bir soru işareti, neden *kuy* sözünün yalnızca Yenisey yazıtlarında tanıklandığıdır. Baykara bir de *kuyu* Çinli prenseslerle özdeşleştirmektedir. Bu yönden *kuy* adının daha çok büyük kağanlık ve Uygur yazıtlarında görülmesi beklenirdi. *Kuyun* dönemin Türk halkının diktiği mezar taşı yazıtlarında geçmesi önemli bir veridir. Tüm bunlardan sonra *kuyun* daha çok 'halkın yaşadığı', *balık*, *uluş* ve *yıştan* küçük; *tag*, *taş*, *iç* ve *yurttan* ise daha büyük bir yerleşim olduğu düşünülebilir. Elbette *yurt* sözünün Yenisey yazıtlarındaki tanıklaması, bu yordamanın dışındadır. Baykara'nın *kuy* ve *ordo* üzerine olan ifadelerini sınayacak herhangi bir veri, yazılı metinlerde yoktur. Tanıklara bakıldığında *öz* sözcüğünün ise daha çok *taş*, *tag* ve *yurt* benzeri bir yapıda olduğu yordandabilir. Çünkü *kunçuyun* yaşamasının güç olduğu bu yerde *oğul* tutunabilmektedir. Özün, oğulların gerek kişisel gelişimleriyle ilgili işlerde gerekse de tehlike zamanlarında sığındıkları daha basit örgütlenmiş bir yapıda olduğu söylenebilir.

Kuy sözcüğü, Karahanlı Türkçesinde 'dere, kuytu yer, dip'; Çağatay Türkçesinde 'köy, sevgilinin bulunduğu yer'; Eski Kıpçak Türkçesinde 'köy' karşılığıdır. Çağatay Türkçesinde Ünlü'nün; Eski Kıpçak Türkçesinde de Toparlı vd.'nin sözcüğü Farsça saydığı da anlaşılmaktadır (Ünlü, 2012a, s. 505; Ünlü, 2013, s. 676; Toparlı vd., 2007, s. 160).

13. ülke

Ülke sözcüğü, Orhon Türkçesinin söz denizinde yalnızca Yenisey yazıtlarından E 24/7'de:

[...] *er erdemim için kara seşird<e> ülkeni altı bağ* [...] “Erkeklik kahramanlığım için Kara Sengir’deki yurdunu, altı birleşik (halktan idim).”

biçiminde geçmektedir (Aydın, 2019, s. 94). Bu tek tanıktan, *ülke* sözünün *yér* sözcüğünün ‘belirli bir alan’ı karşıladığı anlatımıyla *él* sözcüğünün anlamında kullanıldığını söylemek mümkündür. Dahası *yurt* sözünün Yenisey yazıtlarındaki kullanımı ile *ülke* sözcüğünün de benzer nitelikte olduğu anlaşılmaktadır.

Sözcük, Çağatay Türkçesinde ‘memleket, diyar, yer’ karşılığındadır (Ünlü, 2013, s. 1196).

14. kışlag/ yaylag

Orhon Türkçesinin konuşulduğu dönemlerde, Türklerin ‘tam göçebe’ olmadıklarını anlatan iki önemli kavram *kışlag* ve *yaylag* sözlerinde barınmaktadır. Türklerin yaşam biçimlerinde bugün dahi varlığını sürdüren ‘kışlık’ ve ‘yazlık’ sözlerini de birer yerleşim birimi adı olarak görmek mümkündür. Bu çalışmada sözü edilen yerleşim adlarının kışlık ve yazlık biçimlerinin olduğu düşünülebilir. Ötüken Uygur yazıtlarından bağlamı yukarıda verilen Ta B5’in ilgili bölümünde:

yaylagım ötüken kuzı kedin uçı tez başı [...] “Yaylam Ötüken’in kuzey (bölümlerinin) ucu, Tes (Irmağı) kaynağı(ndadır).” denilmektedir.

Eski Türk el yazmalarından IB 51, 56 ve 62’de:

talım kara kuş men yaşıl kaya yaylagım kızıl kaya kışlagım ol tagda turupan meşileyür men ança bilinler “(Fal şöyle der): “Ben yırtıcı kartalım! Yeşil kaya yaylam, kızıl kaya kışlağımdır. O dağda kalırken mutluluk içindeyim. Öylece biliniz.”

ügürine kutlug adgır men yagak ıgaç yaylagım kuşlug ıgaç kışlagım anta turupan meşileyür men tēr ança bilinler edgü ol “(Fal şöyle) der: (Ben) sürüsü ile mutlu bir aygırım! Ceviz ağaçları yaylam, kuşların çokça bulunduğu ağaçlar kışlağımdır. Orada kalırken mutluluk içindeyim. Öylece biliniz ki (bu fal) iyidir.”

yargun keyik men yaylag tagıma aşıpan yaylayur turur men meşilig men tēr ança bilinler edgü ol “(Fal şöyle) der: (Ben, bir) Yargun’um! Yazlık dağıma çıkarak (orada) yazı geçiriyor (ve) kalıyorum. Sevinçliyim! Öylece biliniz ki (bu fal) iyidir.”

ifadeleri yer almaktadır (Yıldırım, 2017, s. 45-46, 48). Bu ırklar, Orhon Türkçesindeki yerleşim birimlerinin *kışlag* ve *yaylag* biçimlerinin olduğu savını desteklemektedir. Burada halihazırda kişileştirme ve konuşurma söz konusudur. Dolayısıyla bu satırları yalnızca hayvanlar açısından düşünmek doğru olmayacaktır. Bu noktada, *kışlag* ve *yaylagı* daha iyi anlayabilmek için Orhon Türkçesinde *kışla-* ve *yayla-* fiillerinin izini sürmek yararlı olacaktır. ŞU D7, Ta B1-2, ŞU D8-10 ve HT II/3’te:

[...] *anta yana tüşdüm ötüken irin kışladım yağ<ı>da boşuna boşunuldum* [...] “Oradan yine geri döndüm. Kışı Ötüken’in kuzeyinde geçirdim. Düşmandan kurtulup rahatladım.”

[...] *ötüken kedin uçınta tez başınta örgin [anta étitdim çıt] anta yaratıtdım bars yilka yılan yilka eki yıl yayladım ulu yilika ötüken ortosınta* [...] “Ötüken’in batı ucunda, Tes (Irmağı’nın) kaynağında kağanlık otağını (orada kurdurdum, karargâh çitlerini) orada vurdurdum. Pars yılında (750 ve) Yılan yılında (753) iki yıl yayladım. Ejderha yılında (752) Ötüken’in ortasında, As Özgüz Baş (ve) Kan Iduk Baş (dağlarının) batısında yayladım.”

[...] *[te]z başınta kasar kur<ı>dın örgin anta étitdim çıt anta tokıtdım yay anta yayladım yaka anta yakaladım belgümün bitigimin anta yaratıtdım ançıp ol yıl küzün ilgerü yorıdım tatarıg ayıtdım tawışgan yıl beşinç ayka teg[i] <...> -ka ö[tüken yış] başı anta [as] öñüz başı anta idok baş kédinte yawaş tokuş beltirinte anta yayladım örgin anta yaratıtdım çıt anta tokıtdım bıñ yıllık*

tümen künlük bitigimin belgümün anta yası taşka yaratıtdım [...] “Tes Irmağı’nın kaynağında (ve) Kasar’ın batısında tahtımı kurdurdum, çiti orada vurdurdum. Yazı orada geçirdim. (Karargâhımın) sınırlarını belirledim. Damgamı (ve) yazıtımı orada meydana getirdim. Ondan sonra o yıl güzün doğuya doğru yürüdüm. Tatarları korkuttum? (tehdit ettim?). Tavşan yılının (751) beşinci ayına kadar <...>-a Ötüken (ormanlı) Dağı zirvesi, As Öngüz Baş (ile) Iduk Baş’ın batısında Yavaş (ve) Tokuş (ırmaklarının) birleştikleri yerde yazı geçirdim. Tahtı orada kurdurdum, çiti orada vurdurdum, bin yıllık on bin günlük yazıtımı (ve) damgamı orada yassı taşa hakettirdim.”

[...] kasuy? kara başıg yaylat<d>ım küzte toñın taşka ertim [...] “Kasuy’da? halkı yaylattım (yazı geçirttim), güzün Tonyın Taş’a (Hoyto Tamur?) ulaştım.”

denilmektedir (Aydın, 2018, s. 57-58, 44, 74). Yaylanacak ve kışlanacak yerlerde *ötükenin* de geçmesi ilgi uyandırıcıdır. Dahası yaylanacak yerlerin; herhangi / gelişigüzel biçimlerle oluşmuş alanlar olmayıp üst ve alt yapıya sahip, bilinen yerler olduğu da bu satırlardan anlaşılmaktadır. Çünkü bu alanlar için ayrıntılı sayılabilecek konum bilgisine yer verilmektedir. Yalnızca ‘taht kurmak’; ‘çit vurdurmak’la yetinilmeyerek yazıt ve damga dahi yaylanacak yerlerde *yaratılmaktadır*. Bu da Orhon Türkçesinin konuşulduğu sıralarda Türklerin yerleşimlerini sağladıkları yerlere özen gösterdiklerini ifade etmektedir.

Kışlag sözcüğü, Eski Uygur Türkçesinde ‘kış, kışla’; Karahanlı Türkçesinde ‘kışla’; Harezmi Türkçesinde ‘kış geçirilecek yer’; Çağatay Türkçesinde ‘kışın barınılan yer, kışla’; Eski Kıpçak Türkçesinde ‘kışın barınılan yer’; Eski Oğuz Türkçesinde ‘kış geçirilen yer, kış evi, Yeniçeri odası’ anlamındadır. *Yaylag* sözcüğü ise Eski Uygur Türkçesinde ‘yaz, yazlık, yayla’; Karahanlı Türkçesinde ‘yayla, yazılan yer’; Harezmi Türkçesinde ‘yaz geçirilecek yer, yayla’; Çağatay Türkçesinde ‘yayla, yazlık yer’; Eski Kıpçak Türkçesinde ‘yayla, yazlık’; Eski Oğuz Türkçesinde ‘yayla’ karşılığındadır (Wilkens, 2021, s. 375, 879; Ünlü, 2012a, s. 423, 978; Ünlü, 2012b, s. 321, 674; Ünlü, 2013, s. 628, 1244; Toparlı, vd., 2007, s. 146, 316; Kanar, 2018, s. 439, 743).

Sonuç

1-) Eski Türk yazıt ve el yazmalarından verilen bu cümlelerden hareketle *yér* sözünün olabildiğince geniş olarak ‘karalar bütünü; kara açısından yeryüzü’, bir adım dar biçimde bir boyun / devletin ‘memleketi, ülkesi, toprakları’ -bir diğer ifadeyle ‘belirli bir alan’- ve ‘herhangi bir alan’ olarak üç anlatıma sahip olduğunu söylemek mümkündür. Sözcüğün en geniş anlatımı üzerinden bakıldığında diğer yerleşim yerleri *yér* üzerinde örgütlenmiş durumdadır.

2-) *Yér suw* ifadesi, ‘yurt tutulan / sahip olunan / yaşanan bölgedeki karalar ve su kütleleri’ nin tümünü karşılayacak biçimde kullanılmıştır. Bu yönüyle ifade, *yér* sözünün ‘belirli bir alan’ı ve dar bir kapsamı işaretlediği anlatımından daha geniş; ‘yeryüzü’ biçimindeki en geniş ifadesinden dar bir kapsamı içermektedir. Bu durumda yerleşimsel boyut açısından *yérin* en geniş anlatımından sonraki yerleşim adının *yér suw* olduğu anlaşılmaktadır.

3-) *Kögmenin yér suw* biçimindeki adlandırmadan sonra *yış* ile de anılması ilgi çekicidir. *Yış* ile *yér suw* arasındaki benzerliğe atıfta bulunduğu görülen bu kullanımdan, *yışın* karalar ve suların bulunduğu birden fazla yönden çekim alanı olduğu anlaşılmaktadır. Burada ifade edilmek istenen *kögmen* ‘yurdu, memleketi’dir. *Ötüken* sözünün *él*, *yér* ve *yış* sözleriyle tanıklanması üzerinden, bu üç sözün de benzer yerleşimlere işaret ettiği düşünülebilir, *Yér* sözünün ‘belirli bir alan’ anlatımı ile *él* ve *yış* böylece anlamsal açıdan benzeşmektedir. Daha önce anılan *él tutsık yér ötüken yış ermiş*

cümlesinden bu savın doğrulanması da mümkündür. Böylece *yışın* bir bölge adı olduğu, içinde farklı tür ve görevde birden çok yerleşkeyi -belki *balık*, *ordo*, *iç*, *taş*, *tagı* dahi- içinde barındırdığı anlaşılmaktadır. *Yış* bu yönüyle *el* kuracak yeterliğe sahiptir ve ülkenin gereksinimlerinin önemli ölçüde karşılanabileceği bir ölçekte olmalıdır.

4-) Anlaşıldığı kadarıyla Orhon Türkçesinin konuşulduğu dönemlerde halk; *el* çatısı altında örgütlenmekte; *eli* oluşturan sınırlar içinde kimi yerleşmeler bulunmaktadır. Sözcük, büyük oranda 'ülke, yurt, devlet; siyasal yapılanmanın en genel ifadesi; yaşanan, yerleşilen, devlet kurulası yer' olarak anlamlandırılabilir durumdadır. Bu, sözcüğün en geniş anlatımıdır. Bununla birlikte Uygur yazıtlarındaki *ötüken* ve *tegres el* ifadelerinde *el* sözünün daha dar kapsamlı bir ifade biçimi söz konusudur. Sözcük, Yenisey bölgesi yazıtlarında en geniş anlamıyla yanında daha daralan bir kullanımla da tanıklıdır. Dahası Aydın'ın E 30/4'deki önerisi kabul edilecek olursa *el* sözünün yazıt ve el yazmalarındaki en dar tanımlaması belirlenmiş olacaktır. Sözcüğün bu kullanımı, *üç yegirmi altı el* ile birlikte değerlendirildiğinde bugünkü 'il, kent' kullanımına benzemektedir. Kalbak-Taş II/2'deki tanık, *el* sözcüğünün ülkeyi oluşturan boyları işaretlemekte kullanıldığı izlenimini de vermektedir. Bu bakış açısıyla Yenisey yazıtlarındaki *üç yegirmi altı ve beş el* de 'ülkeyi' oluşturan boyların yaşadığı coğrafik yerleşim / siyasal yapı olarak görülebilir.

5-) *Yer*, *yèr suw*, *yış* ve *el* gibi geniş anlatımlarla yerleşimin çatı kavramları olan sözlerden sonra doğrudan bir yerleşim adı olarak *balık* sözcüğü dikkat çekmektedir. Bu sözcük, Orhon Türkçesinde 'kent'i karşılamak için sıklıkla tercih edilmiştir. Yazıt metinlerine bakılarak Orhon Türkçesi evresi zamanında, Türklerin ata toprakları ve / veya çevresindeki coğrafyada, yirmi üç gibi bir sayıdaki kentin yer alması dolayısıyla kentlerin büyüklüğü üzerine ipuçları çıkarılabilir. İlgili yazıtlardan iki bin kişilik bir güçle alınabilecek büyüklükte yirmi üç kentin varlığı da söz konusudur. Büyük kağanlık yazıtlarında KT D12 / BK D10 hariç *balık* sözcüğü savaşa anılmaktadır. Büyük kağanlık yazıtlarında *balık*, büyük oranda savaşa sahne olmuştur. Bu durumdan hareketle *balıkın* sefer düzenlenecek cazibeye, çekime, nüfusa, etkiye sahip olduğu; baskın düzenlenecek güçlerin de *balıkta* konuşlu bulunduğu anlaşılmaktadır. ŞU B5'te *bay balık* adlı kentin Soğd ve Çinlilere yaptırıldığı belirtilmesinden öncelikle *balıkın* gelişigüzel birkaç *ewden* ibaret bir yerleşim birimi olmadığı anlaşılmaktadır. Burada bir plan üzere kurulmuş; basit olmayan bir yerleşke söz konusudur. Elbette bu ifadelerden dönemin Türk medeniyetinin kendi *balıklarını* inşa edecek bir yeterlikte olmadığı sonucunu çıkarmak mümkün değildir.

Yazıt metinlerine bakılarak Türklerin kuzeyde ve doğudaki kentlerine *balık*; güney ve batıdakilere ise *uluş* dedikleri sonucunu çıkarmak mümkündür. Farklı sözcükle karşılanmanın temel nedeni de bu kentlerin coğrafi özelliklere göre farklı görünüm taşıması olmalıdır. Kuzeyde dağ - orman - bozkır koşullarına uygun düzen; batıda ise taş - kerpiç örgütlenmenin söz konusu olması beklenecek bir durumdur.

6-) IB 28, *ordo* ve *el* sözleri arasındaki ilişki açısından da bir sınıyıcı konumdadır. *Ordonun el* içerisinde olduğu ve kağan ile kağana bağlı olanlar arasındaki önemi bu satırla daha açık anlaşılabilir. Ayrıca *ordonun* süslenen bir fiziksel yapıda olduğu da görülmektedir. *Ordo* sözcüğünü yönetim merkezi olarak görmek mümkündür. Bu yönetim merkezi de bir tür yerleşim içinde yerleşimdir. *Ordo* yerleşkesi, *el* düzeni için gerekli olan yapıların bulunduğu ve kağanın / beyin *eli* idare ettiği, kendi ile yakın çevresinin *ewlerinin* yer aldığı bir alandır. *Ordo*, biraz yüksekçe bir yerde; *balık* onun etrafında; *el* ise genel kullanımında *balıkları* ve *ordoyu* içinde barındıran bir çatı konumdadır. Aslında *ötüken el* ifadesinde *ötükende* birden fazla *balık* olduğu vurgusu da ortaya çıkmaktadır.

7-) Büyük kağanlık yazıtlarından KT D11-12 / BK D10-11'deki bağlamdan anlaşıldığı gibi *balıkta* ve *tagda* yaşam mümkündür. İlgili satırda kullanılan *balıkın*

yerleşimsel açıdan üstlendiği fonksiyonlarla *tag*ınki farklılık göstermektedir. *Balık*, imkânların daha fazla olduğu ve normalde yaşanması beklenen yer; *tag* ise olağan dışı durumlarda özellikle tehlikelerden korunmak üzere gidilen ancak yine de yerleşim olanağı sunan; bilinen bir yerdir. IB 17'den *tag*ın yol ve su bulunan bir yer olduğu açıkça görülmektedir. *Taş* sözünün bir yerleşim yeri adı olarak *taga* benzerliği dikkat çekmektedir. T1 B3-4'ten bu *taş*da insanların yaşadığı açıkça anlaşılmaktadır. Tonyukuk'un ifadesiyle 'kendilerince tuttıkları' bu yer, genel / olağan yerleşmenin dışında kalan ve bu yerleşmenin güvenliğinin sağlanması açısından önem arz eden bir yerdir. Bu yönüyle *taş* ya genel yerleşmenin hemen dışındaki bir alanda kuruludur ya da genel yerleşimin kimi gereklerini karşılamak üzere yabanda oluşturulmuş bir konumdur.

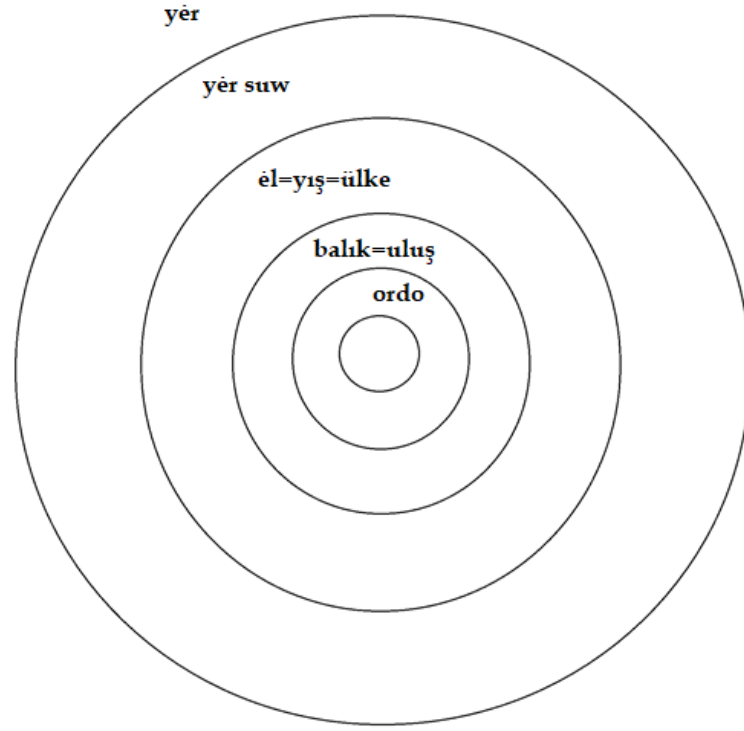
8-) *Taş* ve *tag* 'dışarı'yı anlatıyorsa *iç* sözü ve dolayısıyla bir yerleşim adı olarak *iç* de bunun karşısı konumunda olmalıdır. Elbette *iç* *yêr*den kastedilen *balık*ın 'iç'i değildir. İçin; *balık* ile *tag* / *taş* arasında kalan bir bölgede bulunması beklenmelidir. *İçre* sözünün karşıladığı anlam, *iç* *yêr* ifadesinde işaret edilen yerleşime değil de hangi yerleşkeden söz ediliyorsa oranın kendi 'iç'i'dir. Örneğin *êlin içi*; *balık*ın *iç*i. Bu da buradaki *içre* kullanımının doğrudan bir yerleşim adı yerine yerleşimin özel bir *iç* bölgesine atıfta bulunduğunu anlatmaktadır.

9-) *Yurt* sözcüğü, Orhon Türkçesinde iki farklı anlamda geçmektedir. Sözcük, kimi tanıklarda 'istenmeyen / olumsuz olaylar sonucunda insanların normal şartlar altında kalmaması beklenen bir yer' olarak ifade edilmektedir. Bu açıdan *yurt* sözünün ilgili cümlelerde 'düzenli olarak kalınmayan' bir yerleşim birimini işaretlediği düşünülebilir. Sözcük özellikle Yenisey yazıtlarında, *yêr* sözünün 'belirli bir alan'ı karşıladığı anlamı ile *êl* ve *yêr suw* sözlerinin anlatımına sahip durumdadır.

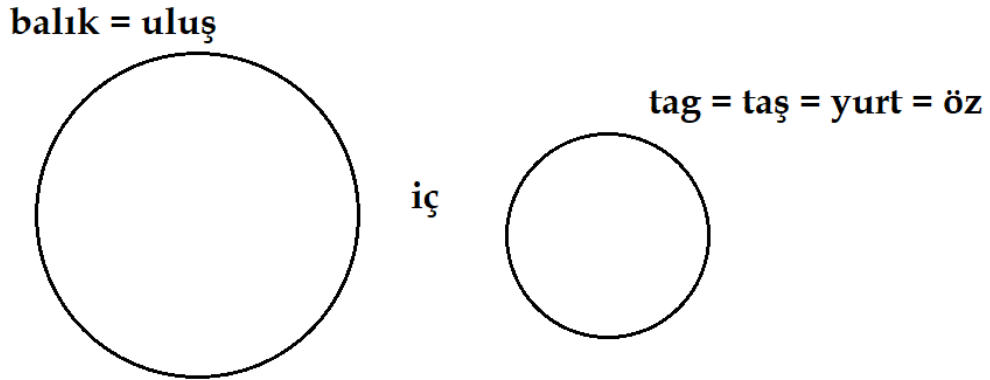
10-) *Kuyun* daha çok 'halkın yaşadığı', *balık*, *uluş* ve *yıştan* küçük; *tag*, *taş*, *iç* ve *yurttan* ise daha büyük bir yerleşim olduğu düşünülebilir. Elbette *yurt* sözünün Yenisey yazıtlarındaki tanılaması, bu yordamanın dışındadır. Tanıklara bakıldığında *öz* sözcüğünün ise daha çok *taş*, *tag* ve *yurt* benzeri bir yapıda olduğu yordandabilir.

11-) *Ûlke* sözünün *yêr* sözcüğünün 'belirli bir alan'ı karşıladığı anlatımıyla *êl* sözcüğünün anlamında kullanıldığını söylemek mümkündür. Dahası *yurt* sözünün Yenisey yazıtlarındaki kullanımı ile *Ûlke* sözcüğünün de benzer nitelikte olduğu anlaşılmaktadır.

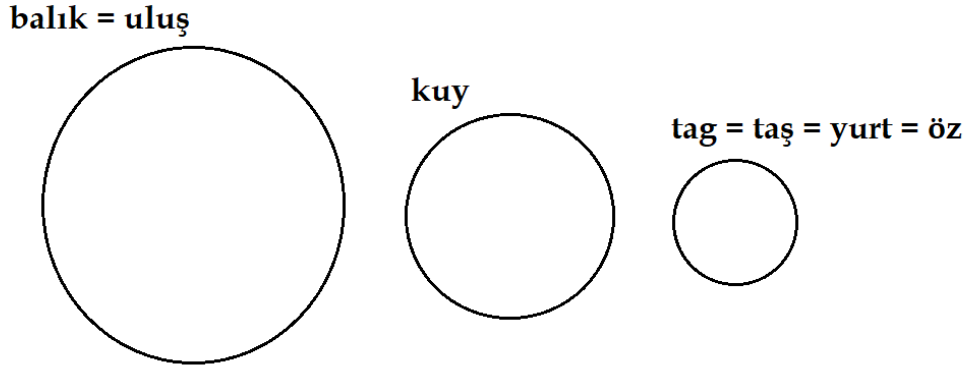
12-) Yapılan incelemeler ışığında, çalışmada sözü edilen yerleşim adlarının kışlık ve yazlık biçimlerinin olduğu da ortaya çıkmaktadır.

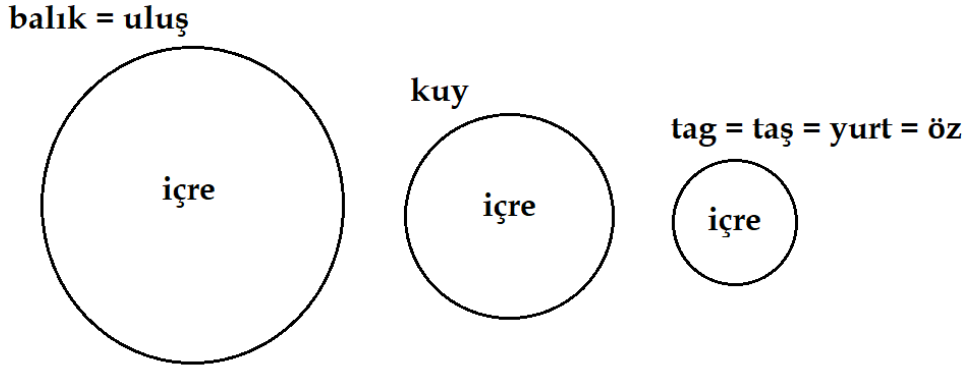
Çizim 1. Büyüklük ve Kapsayıcılık Bakımından Yerleşim Birimleri

Çizim 2. Daha Küçük Yerleşmelerin Kente Göre Durumları

Çizim 3. Daha Küçük Yerleşmelerin Birbirine Göre Durumları

Çizim 4. İçrenin Yerleşim Birimlerindeki Durumu

Kısaltmalar

BK → Bilge Kağan Yazıtı.

HT → Hoyto Tamır Yazıtları.

IB → Irk Bitig.

KÇ → Küli Çor Yazıtı.

KT → Köl Tegin Yazıtı.

O → Ongi Yazıtı.

Su → Suci Yazıtı.

ŞU → Şine Usu Yazıtı.

T1 → Tonyukuk 1 Yazıtı.

T2 → Tonyukuk 2 Yazıtı.

Ta → Tariat (Terh) Yazıtı.

Kaynakça

- Akalın, Ş. H. (2018). Kelimelerin Kökenine Yolculuk: Yurt. *Türkolojiya Dergisi*, 2, 36-46.
- Alimov, R. (2014). *Tanrı Dağı Yazıtları Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme*. Konya: Kömen Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2002). Eski Türk Şehirleri ve Semerkant. A. Ü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 9(20), 303-312.
- Alyılmaz, C. (2015). *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, Orta Doğu ve Orta Asya - Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları.
- Aydın, E. (2016). *Eski Türk Yer Adları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Aydın, E. (2017). *Orhon Yazıtları Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Aydın, E. (2019). *Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Aydın, E. (2020). Tonyukuk Yazıtının 13. Satırındaki Deyim Üzerinde Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma Önerisi. *Türkbilig*, 39, 71-79.
- Baykara, T. (1980). Türk Şehircilik Tarihinden: Hatun Şehirleri. *Belleten*, 44(175), 497-510.
- Caferoğlu, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- Ercilasun, A. B. (2013). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2019). Eski Türklerde Ev ve Mesken Kavramı. *Altay Toplulukları Mesken ve Mesken Kültürü* (eds. İlhan Şahin vd.). İstanbul: TOBB, 27-41.
- Ergin, M. (2013). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Esin, E. (1968). Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10, 135-215.
- Güllüdağ, N. (2015). "Balık" Sözcüğü Üzerine. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 26, 54-62.
- <http://www.altay.uni-frankfurt.de/> [Erişim Tarihi: 15.11.2023]
- Kanar, M. (2018). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- Karatay, O. (2007). Ötüken Yıış: Dağ, Orman ve Ülke, *Omeljan Pritsak Armağanı: A Tribute to Omeljan Pritsak*. (Yay. Mehmet Alpargu - Yücel Öztürk). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Basımevi, 131-139.
- Karatay, O. (2008). Ötüken Yıış Bahsine İlave: Varenglerin Yolundaki Rusya Dağları. *Karadeniz Araştırmaları*, 20(20), 19-27.
- Klyashorny, S. G. (2015). Eski Türk Yazıtlarında Zaman ve Mekân Kavramı (çev. Deniz Karadeniz). *Dil Araştırmaları*, 9(17), 247-251.
- Kormuşin, I. - vd. (2016). *Yenisey - Altay - Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler*. Ankara: BilgeSu Yayınları.

- Nadelyayev, V. M. - vd. (1969). *Drevnetjurkskiy Slovar'*. Leningrad: Leningradskoje Otdelenije İzdatel'stva.
- Nalbant, M. V. (2018). Eski Türkçe "Balık" Sözcüğü Üzerine Yeni Bir Etimoloji Denemesi. *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu*, 1-7 Haziran 2018, Ulanbator-Moğolistan, Bildiriler Kitabı 2. Cilt, İstanbul: Kesit Yayınları, 1120-1133.
- Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (1984). *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ögel B. (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş Türklerde Köy ve Şehir Hayatı (Göktürklerden Osmanlılara) Cilt I*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özcan, K. (2005). Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar). *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 20(2), 251-265.
- Sümer, F. (2023). *Eski Türklerde Şehircilik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Şen, S. (2007). Eski Türkçede Gök ile Yerin Adlandırılışında Renklere Dayalı Deyim Aktarmalarından Yararlanma ve 'Kara' Sözcüğünün Kökeni Üzerine. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 24, 129-136.
- Şen, S. (2015). Tunyukuk Yazıtındaki *ıda taşda* İkilemesi Üzerine. *Dil Araştırmaları*, 9(17), 95-102.
- Şirin, H. (2009). *Köktürk Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen Yayınları.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: TDAD.
- Tekin, T. (2019). *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tıbkova, L. - vd. (2012). *Katalog Drevnetyurkskih Runičeskix Pamyatnikov Gornogo Altaya. Gorno - Altaysk: Gorno-Altaysk Gosudarstvennyy Universitet*.
- Toparlı, R. - vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Usta, M. (2020). Türklerde Yerleşim Birimlerine Ad Olan Bazı Kelimeler. *Turkish Studies*, 15(8), 4049-4062.
- Ünlü, S. (2012a). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2012b). *Harezmi Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch - Deutsch - Türkisch (Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca - Almanca - Türkçe)*. Göttingen: Akademie Der Wissenschaften.
- Yıldırım, F. (2017). *İrk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yıldırım, K. (2023). Eski Türklerde Şehir Yapısı ve Kültürü Üzerine Bazı Değerlendirmeler. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 12(1), 81-89.